

Osmanlı'da Kadılar İçin Yapılan İmtihanlar ve 19. Yüzyıldan Bir İmtihan Örneği: Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin Risale-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer'i

Exams for Judges in the Ottoman Empire and an Example from the 19th Century: Risâla al-İmtihâniyya fî Bâb al-bay' al-fâsid min al-Durar of Halil Fevzi Efendi from Filiba

Emine Nurefşan DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Asst. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Tekirdağ, Türkiye
endinc@nku.edu.tr
orcid.org/0000-0002-5381-7386

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 20.09.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 04.12.2022
Yayın Tarihi / Published : 15.12.2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 9 - Sayı / Issue: 2 - Sayfa / Pages: 339-388

Atıf / Cite as

Dinç, Emine Nurefşan. Osmanlı'da Kadılar İçin Yapılan İmtihanlar ve 19. Yüzyıldan Bir İmtihan Örneği: Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin Risale-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer'i. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 339-388.

Doi: 10.33460/beuifd.1177661

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

Authors publishing with the journal is licensed under the CC BY-NC 4.0 and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.

Öz: İlk devirlerden itibaren Müslümanlar nezdinde kadılık görevini ancak liyakat sahibi kimselerin yerine getirebileceği prensipte benimsenmiş, kadıların yeterli ölçüde hukuk bilgisine ve melekesine sahip kimseler arasından seçilmesine özen gösterilmiş, bunu temin için medreseler kurulmuştur. Kadıların kazâî saha dışında idarî yapıda da etkin olduğu Osmanlı Devleti'nde medrese sistemi daha da geliştirilmiş, yüksek öğretim veren Sahn ve Süleymaniye medreseleri kurulmuş, hukukçular bu müesseselerin mezunları arasından atanmıştır. Zamanla bir çeşit stajyerlik mahiyetinde olan mülâzemet sistemi de uygulamaya konulmuş, görevini hakkıyla yapacak kimselerin kadı olarak seçilebilmesini temin için birçok tedbir alınmış, düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında bilhassa imtihanlar liyakatlı adayların belirlenmesinin en önemli yollarından biri olarak görülmüştür. Tanzimat'tan sonra ise sistemde köklü değişiklikler gerçekleştirilmiş, kadı atamalarında

imtihana neticelerinin esas alınmasına dayanan yeni bir derecelendirme usulü uygulamaya konulmuştur. Kadı yetiştiren okullar kurulmuş, bu okullara girişte, tahsil esnasında ve mezuniyette oldukça ciddi şekilde yapıldığı anlaşılan imtihanlar icrâ edilmiştir.

İmtihanlar hiç şüphesiz ölçme ve değerlendirme faaliyetinin en esaslı unsurudur. Ölçme ve değerlendirme, eğitim sürecinin birçok bileşeni ile ilgili fikir veren bir basamaktır ve müfredat, değerlendirme kriterleri, ilkelerin korunması gibi hususlarla yakından ilişkilidir.

Bu makalenin konusunu Osmanlı Devleti'nde kadılar için yapılan imtihanlar teşkil etmektedir. Günümüzde Osmanlı dönemi eğitim sisteminin ve kazâ teşkilatının işleyişine dair pek çok eser ve makale bulunmakla birlikte, bu konuyu müstakil olarak ele alan çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu makalede, kadılık mesleğine giriş süreci ve tayin kriterleri ile alakalı olması açısından önem arz eden bu konu etraflı bir şekilde incelenmiş, kadı adaylarına uygulanan imtihanlar hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Tanzimat'a kadar olan dönemde, ikinci bölümünde Tanzimat sonrasında kadılar için yapılan imtihanlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde 19. yüzyılda kadı okullarında en ağırlıklı ders olan Dürer dersi ile Filibeli Halil Fevzi Efendi tarafından Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm'dan hazırlanıp 1867'de risale olarak neşredilen imtihan sorularının tercümesi yapılmış, muhtevası tanıtılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın son kısmında ise bu imtihanın soruları ile cevaplarının tercümesi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı Kazâ Teşkilatı, Kadı tayini, İmtihan, Nüvvâb, Filibeli Halil Fevzi Efendi, Dürerü'l-hükkâm

Abstract: From the earliest times, according to Muslims, it has been adopted in principle that only those who have merit can fulfill the duty of judge, care has been taken to choose the judges from among those who have sufficient legal knowledge and skills, and madrasahs have been established to ensure this. In the Ottoman Empire, where the qâdis were also active in the administrative structure outside the jurisdiction field, the madrasah system was further developed, the Sahn and Sulaymaniya madrasahs providing higher education were established, and jurists were appointed from among the graduates of these institutions. Over time, the mulâzama system, which is a kind of internship, was also put into practice, and many measures were taken and regulations were made so that those who would do their duty properly could be elected as kâdî. Among them, especially exams have been seen as one of the most important ways to identify qualified candidates. After the Tanzimat, radical changes were made in the system, and a new grading procedure based on exam results was put into practice in the appointments of qâdis. Schools that train qâdi were established, and exams were carried out at the entrance to these schools, during education and at graduation, which were understood to be quite serious.

Exams are undoubtedly the most essential element of measurement and evaluation activity. Assessment and evaluation consists a step that gives an idea about many components of the educational process and are closely related to issues such as curriculum, evaluation criteria, and protection of principles.

The subject of this article is the exams held for qādīs in the Ottoman Empire. Although there are many works and articles on the functioning of the Ottoman education system and the jurisdiction organization, there is a need for studies that deal with this issue separately. In this article, this issue, which is important in terms of being relevant to the entry process and appointment criteria to the profession of qādī, has been examined in detail and it is aimed to give information about the exams applied to the qādī candidates.

In the first part of the study, the exams for qādīs in the period until the Tanzimat and in the second part the exams for qādīs after the Tanzimat are discussed. In the third chapter, the Durar course, which was the most important course in qādī's schools in the 19th century, and the exam questions prepared by Khalil Fawzi Afandi from Filiba from the commentary of Duraru'l-hükkâm fî sharhi Gurari'l-ahkâm and published as a pamphlet in 1867 were translated, their contents were introduced and evaluated. In the last part of the study, there is a translation of the questions and answers of this test.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Jurisdiction Organization, Appointment of qādī, Exam, Nuwwâb, Khalil Fawzi Afandi, Duraru'l-Hukkâm

Giriş

Adalet İslâm'ın gerçekleştirilmesini talep ettiği temel değerlerden biridir.¹ İnsanların huzur içinde yaşaması, toplumun dirlik ve düzen içinde devamı için adaletin sağlanması öncelikli şartlardandır. Adaletin sağlanmasındaki mühim rolü sebebiyle, kadılık makamına Hz. Peygamber döneminde ve sonraki devirlerde büyük ehemmiyet verilmiştir. Bu makamın büyük bir sorumluluk gerektirdiği Hz. Peygamber'in hadislerinde, selevin ifadelerinde ve kaynaklarda vurgulanmış, bu vazifeyi ancak liyakat sahibi kimselerin deruhte edebileceği bildirilmiştir. Bu görevi hakkıyla ifa edemeyecek kimseler bu göreve talip olmaktan sakındırılmıştır.²

Kadıda bulunması gereken dinî ve ahlâkî vasıflar, zihnî melekeler ve bedenî özellikler fıkıh kitaplarının *Edebü'l-kādī* kısımlarında ya da konuya dair müstakil eserlerde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Bu vasıflar zikredilirken kadının adalet vafına, derin bir hukuk bilgisi ve melekesi ile makamla bağdaşır bir vakar ve istiğnaya sahip olması gerektiği üzerinde önemle durulmuştur.³

Kadıların başlıca vazifesi toplumdaki hukukî ihtilafları çözüme kavuşturup, verdikleri hükümleri uygulamaktır. Ancak İslâm tarihinde zaman içerisinde kadınlara dinî, malî, idarî mahiyette görevler de tevdi edilmiştir.⁴

1 Adaletle hükmedilmesini emreden âyetlerden bir kısmı şu âyetlerdir: es-Sâd, 26; el-Mâide, 8, 42-50; en-Nisâ, 58; en-Nisâ, 127, 135; el-A'râf, 29; en-Nahl, 90; el-Hucûrât, 9.

2 Ebû Dâvud, Akdiye 1-3, Tirmizi Ahkâm 4, Nesâî, Âdâbu'l-kudât, 4, İbn Mâce, Ahkâm, 2-3. Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât* (thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî), (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1366/1947) I/19-29.

3 Mesela bk. Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993), 16/60-87; Sadrüşşehid Hüsâmu'ddin Ömer b. Abdilaziz b. Mârrre, *Şerhu edebi'l-kādī li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdâd: Matbaatü'l-irşâd, 1397), 1/126-157; Fahrettin Atar, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/67-69.

4 Atar, "Kadı", 24/68.

Osmanlı Devleti'nde de öncelikle şer'î ve kısmen de örfî hukuku tatbikle görevli olan kadının görev alanı adlî, mülkî, beledî, mâlî ve askerî sahaları kapsayacak kadar geniş olmuştur. Kadı Osmanlı'da daima çok önemli bir konuma sahip olmuş, mülkî erkan içinde yer alıp, yönetici zümreye dahil kabul edilmiştir. Aynı zamanda kadı, Müslüman halkın taleplerini merkeze arz ederek onların temsilciliğini de yapmıştır.⁵

Bütün bu yönleriyle; gerek kazâî gerek idarî yapıda etkin bir role sahip olması sebebiyle kadının bu görevleri üstlenebilecek vasıfta ve donanımda yetişebilmesi için ilk devirlerden itibaren yüksek seviyede eğitim veren medreseler kurulmuş, kadılar medrese tahsil sürecini başarı ile tamamlayanlar arasından tayin edilmişlerdir.

Osmanlı'da kadınların eğitiminde kurumsallaşma ve hiyerarşi açısından Fatih döneminde Sahn-ı semân, Kanûnî devrinde Süleymaniye medreselerinin tesis edilmesi çok önemlidir. 16. yüzyıl sonuna kadar Anadolu ve Rumeli'de bulunan ve "kenar medrese" olarak ifade edilen medreselerden mezun olup icâzet alanların da kadı olma imkanları devam etmiştir. Ancak bu zaman diliminden itibaren şayet kendilerine bu şekilde verilmiş bir imtiyaz yoksa bu medreselerden icâzet alanların kadılık için başvuruda bulunamayacağı karara bağlanmıştır.⁶

İlk dönemlerde devam eden fetihler sebebiyle her sahada medrese mezunlarına ihtiyaç duyulmuş, medreseyi bitirenler mezuniyetten sonra genellikle beklemeksizin bir vazifeye getirilmişler ve uzun süre aynı görevde kalmışlardır. Ancak zamanla medrese mezunlarının sayısı giderek artmış, bu durum sebebiyle medrese eğitimini tamamlayanlar tayin için beklemek zorunda kalmışlardır. Medrese mezunlarının adaletli bir şekilde göreve başlamalarını sağlamak ve nevbeti düzene koymak amacıyla kendilerine mülâzemet yetkisi verilmiş yüksek dereceli ulemânın tedrisinde bulunma usûlü getirilmiştir.⁷

Bilhassa Fatih ve Kanûnî döneminde gerçekleştirilen bu düzenlemelerle Osmanlı devlet teşkilatının temel kurumlarından olan, şeyhülislâm, kazasker, müderris, müftî ve kadınların mensup bulunduğu ilmiye, müessese olarak en üst sevi-

5 Geniş bilgi için bk. İlber Ortaylı, *Kadı* (İstanbul: Kronik, 2016), 11-63.

6 İnalçık, *Turcica XX* [1988], s. 257'den naklen İlber Ortaylı, "Kadı" (Osmanlı Devleti'nde Kadı), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/69; Medreselerde tahsil süreci hakkında genel bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 5-43; Ercan Alan, *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 57-44; Levent Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 1-5.

7 Mülâzemet sistemi hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 31/536-537; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Tarihinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kazaskerliği Rûznameçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. yüzyıl)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 30-104; Alan, *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 64-73; Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 6-15.

yeye ulaşmıştır.⁸ Bununla birlikte bilhassa belli bir zamandan sonra genel olarak ilmiyede olduğu gibi, üç kitada faaliyet gösterecek şekilde muazzam bir yapı kazanmış binlerce kadının görev yaptığı Osmanlı kazâ teşkilatında da birtakım sorunlar ve aksaklıklar yaşanmıştır. Bunların giderilebilmesi ve kazâ teşkilatının sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için siyâsetnâmelerde çözüm önerileri sunulmuş,⁹ devlet adamları lâyhalar hazırlamışlar,¹⁰ padişahlar kanunnâmeler çıkarmışlardır.

Bilhassa 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra çıkarılan kanunnâmeler ile yazılan siyâsetnâmelerde kanûn-ı kadîme yapılan vurgu ve bozulmadan yapılan şikâyetler¹¹ modern devirde Osmanlı Tarihi için gerileme, bozulma şeklindeki dönmelendirmenin oluşturulmasında etkili olmuştur.¹² Bununla birlikte Braudel,¹³ Abou-El-Haj gibi tarihçilerin ortaya koyduğu fikir ve çalışmalar farklı bir bakış açısının ortaya çıkmasına öncülük etmiş, günümüzde yapılan çeşitli çalışmalarda gerileme paradigması sorgulanır olmuştur.¹⁴ Bazı araştırmacılar eski kaynakların gerileme iddialarının zahiri görünüşleriyle alınması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁵ İlmiye teşkilatı hakkında çalışmalar yapan Yücel Sarıkaya, Yasemin Beyazıt gibi araştırmacılar bilakis XVI. yüzyıldan sonra da ilmiye teşkilatının dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilen bir müessese hüviyetinde olduğunu savunmuşlardır.¹⁶ Osmanlı'da giderek kronikleşen rüşvet, iltimas gibi hastalıklar, devletin içinde bulunduğu zorlu ekonomik ve sosyal şartlar zamanla diğer müesseseler gibi ilmiyeyi ve kazâ teşkilatını da olumsuz olarak etkilemiştir. Ancak bu meselelerin hemen her devirde az ya da çok yaşanabilen problemler olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir.¹⁷

17. yüzyıl Bursa mahkeme kayıtları üzerine incelemelerde bulunan Haim Gerber'in Uriel Heyd'in 16. yüzyıl ve sonrasında kadıların dürüstlüğü'nün gide-

8 Mehmet İpsirli, "İlmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/143.

9 Mesela bk. *Koçibey Risalesi*, haz. Zuhuri Danişman (MEB Yayınları, [ts.]), 24-31, 81-84.

10 Mesela Tatarcık Molla Efendi'nin III. Selim'e sunduğu bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih*, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309), 6/43-52.

11 16. Yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan bir ferman için bk. Hasan Sabri Çelikle, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 75; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 271; Siyâsetnâmeler için mesela bk. Kasım Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa Âlî'nin Nasihatü's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 100-105, 148; *Koçibey Risalesi*, 28; Yaşar Yücel, *Kitâb-ı Müstetâb, (Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar içinde)*, (Ankara: 1994), 4, 23-24; Yücel, *Hırzül-mülûk, (Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar içinde)*, 196-197.

12 Mesela bk. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 173-194.

13 Mehmet Ali Kılıçbay, "Braudel, Fernand", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 22/333-335.

14 İbrahim Kuran, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Yaz 2017), 31-40.

15 Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmalı Geriledi mi?* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006), 106.

16 Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten* 8/283 (Aralık 2014), 978.

17 Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 30-32.

rek bozulduğuna dair ifadesi hakkındaki değerlendirmeleri mühimdir. Gerber, Heid'in bütün bir imparatorluktan derlediği vakaların sayı itibarıyla karakteristik mahiyette olmadığını, mahkeme kayıtları nazara alındığında kadılardaki bozulmanın somut olarak arttığı iddiasının kanıtlanamayacağını belirtmiştir. Gerber'e göre bu kabil durumlar esas olmaktan ziyade istisnai mahiyettedir.¹⁸ II. Mahmud zamanında çıkarılan kanunnâmede de kadıların geneli hakkında sitâyîşkâr ifadeler kullanılmış,¹⁹ bununla birlikte "hasebe'l-beşeriyye" içlerinde kusur işlenmesinin muhtemel bulunduğu ifade edilmiş, kanunnâmenin bunları işleyenleri terbiye, diğerlerini de uyarmak için çıkarıldığı ifade edilmiştir.²⁰ Beyazıt'a göre Osmanlı'da, siyâsetnâmelerde yapılan uyarılarla ve kanunnâmeler vasıtasıyla yapılan düzenlemelerle ilmiyede ve kazâ teşkilatında ortaya çıkan aksaklıkların onarılıp sistemin sağlıklı bir şekilde çalışmasını sağlamak amaçlanmıştır.²¹

Bu çalışmada birinci bölümde kazâ teşkilatında yaşanan problemlerin çözülebilmesi ve ehliyet sahibi kimselerin kadı olarak atanabilmelerini temin için Tanzimat Dönemi'ne kadar yapılan düzenlemeler ile mülâzımlar ve kadılar için uygulanan imtihanlar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Tanzimat Dönemi'nde kadıların eğitimi için açılan okullar kısaca tanıtılarak bu dönemde kadıların ve naiplerin eğitim ve imtihanları üzerinde durulmuştur. Bu okulların programlarında ve imtihanlarında en ağırlıklı ders olan *Dürer* dersi hakkında bilgi verilmiş, son kısmında ise Filibeli Halil Fevzi Efendi tarafından *Dürerü'l-hükkâm*'ın "Fâsîd bey" kısmı esas alınarak hazırlanıp 1867'de *Risale-i İmtihâniye fi Bâb-i bey'î'l-fâsîd mine'd-Dürer* ismiyle neşredilen imtihan soruları tahlile tabi tutulmuştur. İmtihan usulüne dair fikir vermesi amacıyla imtihan soruları ile cevaplarının tercümesi de çalışmanın son kısmına dahil edilmiştir.

1. Tanzimat Dönemine Kadar Kazâ Teşkilatında Yapılan İmtihanlar

16. yüzyılın ikinci yarısındaki hızlı nüfus artışına paralel olarak ilmiye mensuplarına tanınan ayrıcalıkların da etkisiyle medreselere yönelen talebe sayısı giderek fazlalaşmıştır. Bu durum zamanla istihdam probleminin çıkmasına yol açmış,²² görev almayı bekleyen kimselerin sayısını mümkün mertebe makul seviyede tutmayı sağlayacak ve eğitimin kalitesini yükseltecek önlemlerin alınması gerekmiştir. Diğer taraftan büyüyen sosyo-ekonomik problemler kazâ teşkilatını da etkilemiş, değişen şartlara bağlı olarak kazâ teşkilatında da sorunlar baş göstermiştir. Kazâ teşkilatına büyük önem veren devlet, kazâ teşkilatı ve kadılarla

18 Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf, 17. Yüzyıl Mahkeme Kayıtları", çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları* 8,1-3 (1994), s. 291.

19 Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25 (1981), 152-153.

20 Çadircı, "Tanzimat'ın Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", 148.

21 Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", 978.

22 Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", 977; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012), 19-20.

alakalı problemlerin çözümü için tedbirler almıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılan Koçibey padişaha sunduğu risalesinde kadıların durumu ile ilgilenmenin işlerin en mühimi olduğunu ifade etmiştir.²³

Bu dönemde gerek siyâsetnâmelerde gerek kanunnâmelerde üzerinde durulan konulardan başlıcası liyakat meselesidir. Siyâsetnâmelerde ve kanunnâmelerde ulemâ zümresine liyakat sahibi olmayan kimselerin dahil olduğu bildirilmiş, bu duruma yol açan sebepler üzerinde durulmuş, bilhassa kademelere ve sürelelere riayet edilmek suretiyle tamamlanması gereken medrese tahsilinin usulüne uygun şekilde yapılmamasının bu duruma yol açtığı ifade edilmiştir. Kanunnâmelerde ve siyâsetnâmelerde bu konu üzerinde durulurken kanûn-ı kadîm vurgusu dikkat çekmektedir. Kanûn-ı kadîme riayet edilmesi gerektiği bildirilirken de bilhassa Fatih dönemi idealize edilmiştir.²⁴ Koçi Bey eskiden medreseden yetişenlerin tahsillerini uzun bir sürede usulüne uygun olarak tamamlayıp icâzet aldıklarını, bu bakımdan aralarına, liyakat sahibi olmayanların karışmadığını ifade ederek tahsilde süreye ve usule riayetini, ehil olmayan kimselerin müesseseye girmesini engellemedeki rolüne dikkat çekmiştir.²⁵

Bu hususa dair Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 944'te (1538) çıkarılan bir kanunnâmede tahsil sürecinin usule uygun yapılmaması neticesinde ortaya çıkan olumsuzluklardan bahsedilerek müderrisler ve talebeler uyarılmış, tahsil esnasında kat edilmesi gereken kademeler, bir dereceden diğerine geçiş süresi ve sahna ulaşılmaması gereken zaman dilimi hakkında bilgi verilmiştir.²⁶ İlerleyen süreçte aynı konulara dair bilgiler yanında ehil olmayanların sisteme girmesini engelleyecek çeşitli tedbirleri ihtiva eden birçok kanunnâme çıkarılmıştır.²⁷

Bilhassa 17. yüzyıldan itibaren çıkarılan ve ilmiye ve kazâ teşkilatları ile alakalı düzenlemeleri ihtiva eden kanunnâmelerde "isti'dâdı ve istihkâkı zâhir ve nümâyân olanların temyîzi için" imtihan yapılmasını âmir maddeler de yer almıştır.²⁸ Osmanlı Devleti'nde ders veren hocanın dışında bir mümeyyiz huzurunda yapıldığı anlaşılan imtihanlar liyakat sahiplerinin belirlenmesinin en önemli yollarından biri olarak görülmüştür. Koçibey bu hususta "Kazasker defterini arz ettiğinde padişah "O arz ettiğin kadı bilgili midir, bu işe layık mıdır? Sakın bu ma-

23 *Koçibey Risalesi*, 30.

24 1576, 1577 tarihli kanunnâmeleri için bk. Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", 955-982; Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 283-285; 1636, 1643 tarihli kanunnâmeler için bk. Kuru, *Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 207, 209, 210, 218.

25 *Koçi Bey Risalesi*, 26-27; Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa Âlî'nin Nasihatü's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, 110.

26 Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", 961-962. Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Tarihinde İstihdam ve Hareket*, 40. Metin için Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 279-281.

27 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 244-245; Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 281- 289; Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", 956.

28 Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 299, 300, 306, 311.

kama layık olmayan kimseyi atama, günahu senin boynuna, adayları imtihan et, câhile kadılık verme.” demelidir.²⁹ ifadelerini kullanmıştır. Zamanla özellikle 18. yüzyıldan itibaren imtihana girmeden kazâ teşkilatına dâhil olunmasını engellemek devletin bir politikası haline gelecektir.³⁰

Kaynaklarda kadılık mansıbı elde etmek için girilen imtihanıdan “ruûs imtihanı” olarak söz edilmektedir.³¹ Ruûs “Osmanlı’da ilmiye teşkilatında göreve başlamak için gerekli belgenin adı” olarak tarif edilmiştir.³² Ahışalı ve Pakalın ruûs imtihanının “medrese tahsilini tamamlayıp mülâzım olanların yedi yıllık mülâzemetlik görevinden sonra ruûs almak için girdikleri sınavın adı” olduğunu ifade etmişlerdir.³³ Uzunçarşılı ise “Medrese eğitim müfredatındaki ilimleri tahsil edip icâzet alan bir talebe-i ulûm, ruûs imtihanı neticesinde muvaffak olup mülâzemet ederek kazâ mesleğine yani ‘tarîk-i kazâ’ya dâhil olma hakkı kazanmaktadır.” ifadesiyle bu imtihanın mülâzemet döneminin başlangıcında yapıldığına işaret etmiştir. Bununla birlikte 18. yüzyılda yaşayan Sıdkî Mustafa Efendi’nin (ö. 1204/1790) mülâzemet yıllarına ait günlüğü bu konu hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Sıdkî Mustafa Efendi, yedi yıl üç aydan fazla devam eden mülâzemeti sonrasında Mayıs 1754’te Şeyhülislâmlik makamında yapılan imtihanında a’lâ derecesi ile başarılı olduğunu, ruûsunu Şeyhülislâmın elinden aldığını günlüğünde anlatmıştır.³⁴ Bu bilgilere göre ise ruûs imtihanı mülâzemet sonrasında yapılmaktadır. Kanunnâmelerdeki imtihanları âmir maddelerle -rûznameçeler üzerine yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre- bu defterlerdeki kayıtlarda imtihanlar “ruûs imtihanı” olarak tamlama şeklinde zikredilmemiş, imtihan kelimesi mutlak olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte bu terkinin son dönemlerde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁵

Osmanlı zamanında ilmiyeye girişte, mansıpların elde edilmesinde ve sonrasında, müderrislikle kadılık arasındaki yatay hareketlerde imtihanların ne zaman ve nasıl icra edildiği hususuna dair her dönem için geçerli olacak kesin açıklamalarda bulunmak zordur. Dönemin uzunluğu, kaynakların yahut var olan kaynaklar üzerinde yapılan çalışmaların yetersizliği bu durumu zorlaştıran unsurlardır. Devirlere, hocalara göre farklı usullerin tatbik edilmesi elbette muhtemeldir. Bununla birlikte bu kısımda genel bir resim çizilmesi hedeflenmiş, öncelikle mülâzımlara uygulanan imtihanlar hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıntılı olarak ele

29 Koçî Bey Risalesi, 128.

30 Arı, *Osmanlı İlmîye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı*, 92, 242.

31 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmîye Teşkilatı*, 91; Recep Ahışalı, “Ruus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/272.

32 Ahışalı, “Ruus”, 35/272.

33 Ahışalı, “Ruus”, 35/272; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 3/71.

34 Ali Aslan, *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendî’nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 102-104.

35 Mesela bk. Ermenekli M. Saffet, “Ruûs İmtihanı”, *Beyânülhak* 5/117 (20 Haziran 1327(3 Temmuz 1911), 2139-2141.

alınacağı üzere imtihanlar özellikle ilk zamanlarda tüm mülâzemet tariklerinde değil de bir kısmında uygulanmıştır.

Kazâ teşkilâtında belli bir süre görev yaptıktan sonra geçirdikleri infisal dönemi sona eren kadıların ataması da imtihanla olmuştur. Bu imtihanlar da her zaman yapılmamış, birden fazla aday bulunduğu yahut rüşvet ve iltimasın önüne geçmek için ya da en uygun adayı seçme maksadıyla icrâ edilmiştir. Bu sayılanların dışında 18. yüzyıl rûznamçelerinde müderrislikten kazâ teşkilatına harekette yaygın bir şekilde imtihan yapıldığını gösteren kayıtlar da mevcuttur. Mülâzımlar için yapılan imtihanlardan sonra ise kadılar için ya da yatay harekette yapılan imtihanlar ele alınacaktır.

1.1. Mülâzımlar İçin Yapılan İmtihanlar

Osmanlı'da ilmiyeye dahil oluşun ilk aşamasını teşkil etmesi³⁶ sebebiyle mülâzemet sisteminin düzenli bir şekilde işlemesine önem verilmiş, mülâzemet tarikleri ile alakalı düzenlemeleri ihtiva eden birçok kanunnâme çıkarılmıştır. Bu düzenlemelere bağlı olarak mülâzemet tarikleri zaman içerisinde değişim geçirmiştir. Bir nevi stajyerlik uygulaması mahiyetinde olan³⁷ mülâzemet sisteminde şeyhülislâmlara, kazaskerlere, yüksek kadı ve müderrislere muîdlik, teşrif, nevbet, fetvâ eminliği gibi yollarla mülâzım verme salahiyeti tanınmıştır. Bu uygulama mülâzemetlerin verilmesinde mülâzım veren âlime takdir yetkisinin verildiğini göstermektedir. Sayılan yolların dışında, vefat eden âlimlerin talebelerine, devletin diğer birimlerinde görev yapanlara da mülâzımlığa giriş imkânı verilmiş yahut mülâzımlığı elde edişte şefaath gibi yollar açık tutulmuştur ki bu durumlar kimi zaman su-i istimallere kapı aralayabilmıştır.³⁸

Bilhassa 16. yüzyılda ve sonrasında Koçi Bey ve Mustafa Âlî (ö. 1008/1600) gibi dönemin siyâsetnâme müellifleri mülâzımlıkların ehil olmayan kimselere usulsüz olarak tevdi edilmesinden yahut rüşvet ve iltimasla verilmesinden ve mülâzım sayısının lüzumundan fazla bulunmasından şikâyet etmişlerdir.³⁹

Mülâzemetlerle alakalı olarak siyâsetnâmelerde dile getirilen bu meseleler idareciler tarafından da dikkate alınmıştır. XVI. yüzyılın sonundan itibaren kanunâmelerde su-i istimallerin engellenebilmesini temin için mülâzemet yollarından bir kısmına imtihan mecburiyeti getirilmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte mülâzemet

36 Beyazıt, 16. yüzyıl ruznamçeleri üzerine yaptığı çalışmada mülâzemet süresinin daha çok 3 yıl olduğu, bununla birlikte 2 yıl, 6 yıl, 7 yıl gibi süreleri bildiren kayıtların da yer aldığını tesbit etmiştir. Beyazıt, *Osmanlı İlimiyye Tarikinde İstihdam ve Hareket*, 147-151.

37 Beyazıt, *Osmanlı İlimiyye Tarikinde İstihdam ve Hareket*, 33.

38 Mülâzemet yolları hakkında geniş bilgi için bk. İpşirli, "Mülâzemet", 31/536-537; Beyazıt, *Osmanlı İlimiyye Tarikinde İstihdam ve Hareket*, 30-104; Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 64-73; Kuru, *Kazasker Rûznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 6-15.

39 Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa Âlî'nin Nasihatü's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, 112, 214-215. Koçi Bey Risalesi, 30-31, 129.

40 Kuru, *Kazasker Rûznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 11-14.

verilirken liyâkatı ve istihkakı bilinebildiğinde imtihan gereği duyulmamıştır. Bu hususta 1588'de Şeyhülislâm Bostanzâde'nin (ö. 1006/1598) mülâzım kayıtlarını ihtiva eden defterde aynı zamanda mollazâde/zâdegândan olan Şemseddin b. Ahmed b. Ahmed Taşkoprîzâde ile alakalı kayıt bu konuda ilgi çekici bir örnektir:

Mevlânâ Şemsüddîn İbnü'l-merhûm Mevlânâ Ahmed b. Ahmed eş-şehîr bi-Taşkoprîzâde Mevlânâ-yı mezkûr efdalu'l-fudâlâ'î'l-kirâm Mevlânâ Hoca Efendi hazretlerinin talebesinden olub hilye-i fazilet ile ârâste ve pîrâye-i ehliyet birle pîrâste her veçhile şâyeste-i avâtîr-ı âliye-i hakaniye dâ'ileri olduğundan ma'âdâ tesânîf-i kesîre sahibi olub bakiyye-i selef olan cedd-i merhum müşârun ileyh hürmetine mülâzım alınması için inâyet ricasına Mevlânâ-yı müşârun ileyh hazretlerinin i'lâm itdüğü pâye-i serîr-i ma'delet-masîre arz olundukda sadaka buyurulub kaydolundu.⁴¹

1636 ve 1643 tarihinde çıkarılan ve ilmiye sınıfı ile alakalı ayrıntılı hükümler ihtiva eden kanunnâmelerde dânişmendliğe kabul ve mülâzım verme yollarının bir kısmı için imtihan yapılmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir.⁴² Bununla birlikte bu tarihlerden önce de mülâzımların imtihan edildiklerine dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Mesela 1513, 1523, 1527,⁴³ 1598/1599-1600/1601⁴⁴ 1612-1627⁴⁵ ve 1620-1621 yıllarına ait ruznâmçelerde vefat eden âlimlerin mülâzımlarına imtihan yapıldığını gösteren kayıtlar mevcuttur.⁴⁶ 1598 tarihli kanunnâmedeki ifadelerden bu tarihten önce hariçten olan mülâzemet yolları için imtihan yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Nev'îzâde Atâî'nin bildirdiğine göre de 981'de (1573) Abdurrahman b. Seyyidî Efendi, Ma'lûlzâde Efendi ile birlikte Perşembe günleri mülâzımlara ilmi dersler vermiş, okuttukları risalelerden imtihan yapmışlardır.⁴⁸

1636 yılında çıkarılan kanunnâmede öncelikle müderrislerin ancak mümeyyiz huzurunda ders okuyup imtihana girerek tezkire almış olan talebeleri dânişmendliğe kabul edebilecekleri bildirilmiş, bu imtihanı yapmak üzere İstanbul kadısı "mümeyyiz" tayin edilmiştir. Ulemâ zümresinden ilim, fazilet, diyânet ve istikamet ile bilinen itimada şâyân kimselerin mümeyyiz olarak görevlendirilmelerinin din ve devlet için mühim işlerden olduğu vurgulanarak, mümeyyizin yaptığı faaliyetin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir. Kanunnâmeye göre,

41 İsmail Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Rûznamçeleri", *İslâm Medeniyeti Dergisi* 4/39 (1980), 20-21.

42 Kanunnâmenin metni için bk, Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 299-300.

43 Ferit Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 96

44 Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 77.

45 Sümeyyenür Köçek Usluer, *1020 Tarihli 009 Numaralı Rumeli-Rûznamçe 28 Numaralı Defteri Çevirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 48-53, 58.

46 Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 77.

47 Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 289.

48 Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fi tekmiilet'iş-Şekâik*, haz. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/741

dânişmendliğe giren bir talebe ilim yoluna girdikten sonra bir sene tedrisâta devam edecek, sonra Sahn medreselerinde ve altmışlı medreselerde de bir sene tahsil gördükten sonra Süleymâniye medreselerine girebilecekti.⁴⁹

Aynı kanunnâmede mülâzım verecek âlimin de “şurûh ve mütûn ile müdârese-i ulûm ve fûnûn eyleyüb metâlib-i tasdîkiyyenin mukaddemât-ı sahîhasını istihrâc etmeye kadir olan talebesinin a'lâ ve efkâhı”nı muîd yapıp mülâzım defterine kaydedebileceği bildirilmiş, geriye kalanlar için mümeyyiz huzurunda ders okuyup imtihana girmenin zorunlu bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ İstanbul kadısına hitaben çıkarılmış olan 1643 tarihli kanunnâmede ise müidler için de mezkur kadı huzurunda ders okuma şartı getirilerek onun istihkaklarına şehadet etmesi durumunda müidler mülâzım defterine kaydedilebilecekleri belirtilmiştir. Arpalık ve benzeri görev tasarruflarından, hâriçlerden asla mülâzım alınmaması da emredilmiştir.⁵¹ 1658 tarihli kanunnâmede ise mevtadan ve benzeri yollarla mülâzemet elde edilmesi tamamen kaldırılmış, diğer taraftan ilmiye mesleğine girmek isteyen bir talebenin öncelikle görevlendirilen mümeyyizin huzurunda yapılan imtihanda başarılı olması gerektiği bildirilmiştir.⁵²

Bu kanunnâmelerde ele alınan bir diğer önemli husus ise mevâlîzâdelerin ilim yoluna girişleridir.⁵³ Mevâlîzâdelerin ilim yoluna girdiklerinde mümeyyiz huzurunda yapılan imtihan neticesinde istihkak ve istidat sahibi oldukları anlaşıldıktan sonra “kanûn-ı kadîm” üzere hareket etmeleri durumunda mülâzım defterine kaydolunabilecekleri, aksi takdirde kaydolunmayıp kendilerine mansıb verilmeyeceği bildirilmiştir.⁵⁴ Bununla birlikte 18. yüzyıl ruznamçeleri üzerinde yapılan bir çalışmada mevâlîzâdeler için imtihan kayıtlarının olmadığı tesbit edilmiştir.⁵⁵ III. Ahmet zamanında çıkarılan bir kanunnâmede de mevâlîzâdelerle alakalı düzenlemeler yer almasına rağmen imtihan zorunluluğundan bahsedilmemiştir.⁵⁶

Bir kısmı kanunnâmelerin hemen öncesine diğer kısmı ise hemen sonrasında tarihlenen yedi ruznamçe defteri üzerinde yapılan bir araştırmada bu kanunnâmelerle hedeflenen neticelerden biri olan mülâzım sayısını düşürme gayesinin önemli oranda gerçekleştirildiği, diğer taraftan silke girmede vefat,

49 1636 tarihli kanunnâmenin tıpkıbasımı için bk. Cihan Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânunnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 100. Kanunnâmenin Türkçe metni için bk. Alan, *Kazasker Rûznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 299-300.

50 Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânunnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, 100.

51 1643 tarihli kanunnâmenin tıpkıbasımı için bk. Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânunnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, 101.

52 1658 tarihli kanunnâmenin tıpkıbasımı için bk. Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânunnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, 102-103.

53 Mesela bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 50.

54 Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânunnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, 100.

55 Esra Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 35-36.

56 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 50.

nevbet ve şefaât yollarının giderek azaldığı tesbit edilmiştir.⁵⁷ Bu rûznâmçelerde müdlik yoluyla giren 195 kişiden 28'i, diğer hizmet yollarından mülâzemeteye giren 9 kişiden 1'i,⁵⁸ hocasının vefatından sonra mülâzemeteye giren 56 kişiden 43'ünün mümeyyiz huzurunda imtihan edildiğine⁵⁹ dair kayıt yer almaktadır. Kayıtlarda teşrîf yoluyla giren 12 mülâzımın mümeyyiz huzurunda imtihan olunmasının istendiğine dair bilgi de bulunmaktadır.⁶⁰

18. yüzyılda mülâzemet sistemine dair düzenlemeler devam etmiştir. III. Ahmed (salt. 1703-1730) zamanında, 1716'da çıkarılan hatt-ı hümayunda "ehil nâ-ehil olduğuna bakılmayıp mülâzemetin çok verilmesinin ilm-i şerifin adem-i rağbetine ve mezelletine bâis olduğu" gerekçesiyle mülâzım verecek alimlerin kontenjanlarına sınır getirilmişse de mağduriyetlere yol açacağı bildirilince yeni bir hatt-ı hümayun ile bazı maddeler tadil edilmiştir.⁶¹ I. Mahmud (salt. 1730-1754) döneminde Şeyhülislâm olan Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1168/1755) azil sebepleri arasında iltimas ve himaye ile gereğinden fazla mülâzemet tevcih etmesi ve ehil olmayanlara görev vermesi sayılmıştır.⁶² Seyyid Murtazâ Efendi'yi (ö. 1171/1758) şeyhülislâmlık makamına getiren I. Mahmud 1163'te (1750) medreselerin ve mülâzemet sisteminin işleyişini tanzim ve islahı için ona hitaben bir hatt-ı hümayun çıkarmıştır.⁶³

18. yüzyılın son çeyreğinde III. Selim (salt. 1789-1807) dönemi konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu dönemde ilmiye teşkilatının islahına büyük önem verilmiş müteaddit fermanlar çıkarılmış, kazaların imtihansız tevcih edilmesi yasaklandığı gibi,⁶⁴ mülâzemetlerin de imtihansız verilmemesi emredilmiştir. 1210 (1796) tarihli bir hatt-ı hümayunda kazaskerler "... tarîk-i tadrîs nizâmına muvâfık olarak mülâzımın-ı medrese-i ilmiyeyi imtihân eyleyiniz. Hatt-ı hümayûnum olmadan hiçbir ferde hâriçten ruûs itâ olunmaya, ricâ ve şefâatle ruûs verilmeye." ifadesi ile uyarılmışlardır.⁶⁵

Döneme dair tarih kitaplarında bu yüzyılda toplu şekilde yapılan imtihanlara dair bilgiler de yer almaktadır. Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi (1166/1753) zamanında (1748-1749) mülâzemet sistemine dahil olmak isteyen 300'e yakın ilim talebesi Tefâtânî'nin *Mutavvel* isimli eserinden on günlük bir süre zarfında

57 Yunus Kırmancı, *Şeyhülislâm Fezullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi* (Denizli: Denizli Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 131.

58 Cengiz, XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi, 59

59 Cengiz, XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi, 56-57, 44-45.

60 Cengiz, XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi, 51.

61 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 49-51.

62 Tahsin Özcan, "Seyyid Murtaza Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/72. 72-73.

63 İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 774; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 52.

64 Yurdakul, Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876), 301-303. Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 96, 98.

65 Enver Ziya Karal, *Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları-Nizâm-ı Cedit 1789-1807*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 129; Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 92, 320 numaralı dipnot.

imtihan edilmiştir.⁶⁶ 1749 senesinde şehzade doğumu vesilesi ile mülâzım alımı olmuş, Şeyhülislâm Dürrizâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1188/1775) 20 talebesi imtihanla, 18 talebesi ise imtihan yapılmadan mülâzemet sistemine dahil olmuştur.⁶⁷ Mayıs 1754'te Sıdkî Mustafa'nın girdiği imtihan da 26 kişi imtihan neticesinde başarılı olmuştur.⁶⁸ Sıdkî Mustafa'nın günlüğünde başka toplu imtihan kayıtları da mevcuttur.⁶⁹ 24 Aralık 1781'de de otuz ilim talebesi *Mutavvel*'den yapılan imtihanla mülâzım olarak ruûs-ı humâyunu elde etmiştir.⁷⁰ 1786'da Bayezid Medresesi'nde devrin önde gelen ulemâsının bulunduğu bir heyet tarafından mülâzemet imtihanı yapılmış, 373 talebe üç meclis halinde imtihana girmiş, 34 talebe a'lâ, 16 talebe ise evsat derece ile mülâzemet hak kazanmışlardır. Bu mülâzımların tezkireleri bizzat şeyhülislâm tarafından verilmiştir.⁷¹ 1786-1789 ve 1791-1792 tarihlerinde sadrazamlık yapan Yusuf Paşa (ö. 1215/1800) sadarete geldiğinde teşrifattan verdiği 40 mülâzım imtihan edildikten sonra deftere kaydedilmiştir.⁷² 1794'te sadrazam olan Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa (ö. 1227/1812) teşrifattan verdiği 40 mülâzımı ulemâdan birkaç ismi mümeyyiz tayin ederek imtihanla seçmiştir.⁷³

18. yüzyıl ruznâmçelerinde de birçok imtihan kaydı bulunmaktadır.⁷⁴ Bununla birlikte 1756-1776 dönemi ruznâmçelerini esas alan bir çalışmada mülâzemet sistemine dahil olan 2817 mülâzımdan 1031'inin teşriften, 1020'sinin îade yoluyla, 701'inin müstakillen, 65'inin tezkirecilikle mülâzemet sistemine dahil olduğu,⁷⁵ ancak bunlardan sadece îade tarikiyle girenlerden 118'inde imtihan kaydının bulunduğu tespit edilmiştir.⁷⁶

1.2. Kadı Tayinlerinde Yapılan İmtihanlar

Rûznamçe defterleri üzerine yapılan araştırmalarda ve bazı tarih kitaplarında belirli bir mülâzemet süresi geçiren⁷⁷ ya da belirli bir süre görev yaptıktan sonra beklemek zorunda oldukları infisal süresini tamamlayan kadı adaylarının tayinlerinde imtihan yapıldığını gösteren kayıtlar mevcuttur. Atamalarda bilhassa birden fazla aday bulunduğu kademeler ya da mülâzemet ve infisal sürelerinin dik-

66 Hikmet Çiçek, *Vekâyi'nüvis Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metine ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)* (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018), 588-589.

67 Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, 86-87.

68 Aslan, *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*, 103.

69 Aslan, *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*, 58, 79.

70 Çiçek, *Vekâyi'nüvis Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metine ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, 956-957.

71 *Taylesanizâde Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789*, haz. Feridun Emecan (İstanbul, 2003), 4, 74, 137, 147, 417; Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)* 99.

72 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 48.

73 Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin - İnceleme)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2011), 135-136;

74 Mesela bk. Evsen, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, 28, 99, 100, 104, 189-190; Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 95, 97, 243; Kuru, *Kazasker Rûznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 142-143.

75 Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 42-91.

76 Detaylı bilgi için bk. Arı, *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 92-98

77 Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Tarikinde İstihdam ve Hareket*, 153.

kate alınmasını âmir kanunnâmeler⁷⁸ yanında bilhassa bu süreler eşit olduğunda imtihan yapılmasını zorunlu tutan kanunnâmeler de çıkarılmıştır.⁷⁹

17. yüzyıldan itibaren imtihan neticesine göre atanan kadıların sayısı nisbeten artmakla birlikte erken dönemli defterlerde de kadı adaylarına ait imtihan kayıtları mevcuttur. Ancak bu defterlerde imtihanların nasıl yapıldığı, yapılış şekli ve imtihan esnasında neler sorulduğu hakkında -bazı istisnalar dışında- bilgi verilmemektedir.⁸⁰ Bununla birlikte bilhassa tarih kitaplarında imtihan usulüne dair bazı bilgilere tesadüf edilmektedir.

1591'de Sonbur kazasına atanan Mevlânâ Muhyiddin'e ait kayıttaki imtihan esnasında yazdığı risalenin beğenildiğine dair not imtihanların kimi zaman belli bir mesele hakkında risale yazdırmak suretiyle yapıldığını göstermektedir.⁸¹

17. yüzyılda 1638'de mevleviyet kadılığı olan Edirne için IV. Murad'ın emri ile aynı şekilde mevleviyetlerden munfasıl dört kadı adayına İznik'te yapılan imtihanda da iki konu verilerek her biri hakkında birer risale yazmaları istenmiştir. Bu konulardan biri imanin cevher mi araz mı olduğu meselesidir. Diğeri ise et yememeye yemin eden birinin balık yemesi durumunda yemininin bozulup bozulmayacağına dairdir. Bu imtihan neticesinde Bursa'dan munfasıl Edhemzade Edirne'ye kadı olarak atanma hakkı elde etmiştir.⁸²

II. Süleyman zamanında 1690 senesinde çıkarılan bir fermanda ise mülâzemet süresini geçiren kadıların fıkıh kitaplarından imtihan edilmeleri emredilmiştir.⁸³ III. Ahmed döneminde 1703 tarihinde çıkarılan fermanda da fıkıh kitaplarından imtihan zorunluluğu getirilmiştir. III. Ahmet bu fermanında babası IV. Mehmed zamanında olduğu gibi, kazâ mansıbına talip olanların Merginânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye* isimli eseri ile bu eserin Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) tarafından yapıp *Ekmele* ismiyle meşhur şerhinden ders okutulup imtihan edilmelerini, imtihan neticesinde ehliyet ve istihkakı zahir olanlara mansıp verilmesini, şefaet ve himâye ile kazâ verilmemesi'ni emretmiştir.⁸⁴

XVII. yüzyıldan itibaren imtihanla atanan kadıların sayısı artacaktır. Bu durum sebepleri arasında kadılarla alakalı şikayetler yahut atama bekleyen kadıların sayılarındaki fazlalık⁸⁵ ya da ehil olmayan kimselerin bu makama tayinleri

78 Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 201, 207, 224.

79 Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 143.

80 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", *Belleten* 61/232 (Aralık 1997), 671.

81 Beyazıt, *Osmanlı İlmîyye Tarihinde İstihdam ve Hareket*, 157, 242; 31.05.1582 tarihli bir kayıt örneği için bk Alan, *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 78.

82 Zeynep Aycibin, *Kâtip Çelebi, Fezleke, Tahlil ve Metin* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2007), 882-883.

83 Alan, *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 311.

84 Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 196-197.

85 Alan, *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 79.

sayılabilir. Mesela 1654⁸⁶ ve 1658'de⁸⁷ IV. Mehmed tarafından çıkarılan ve ancak imtihanlarla liyakat sahibi oldukları ortaya çıkan adayların kadı olarak atanmalarını emreden fermanlarda bu hususlar gerekçe gösterilmiştir.⁸⁸

Fermanların uygulamadaki etkisini göstermesi açısından 1637'de IV. Murad'ın Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye ve kazaskerlere kadı adaylarının infisal sürelerine göre kaydedilmelerinin ve imtihanla başarılı olanların atamalarının yapılmasını emrettiği fermanın sonraki uygulamalar önemlidir. Bu ferman sonrasına denk gelen bir zaman dilimine; 1637-1638 yılına ait bir rûzname'de, Üsküdar'da yapılan, şeyhülislâm ve kazaskerlerin de hazır bulunduğu imtihanla başarılı olan kadıların atandığını gösteren birçok kayıt mevcuttur. Bu defter 473 kadının imtihanla atandığına dair kayıtları ihtiva etmektedir ki bu sayı hemen hemen tayin edilen kadı sayısına karşılık gelmektedir.⁸⁹ 1651-1652 tarihli defterde de imtihan ile atanan kadılara ait kayıtların sayısının fazla olduğu tespit edilmiştir.⁹⁰

Bununla birlikte 1703'te II. Mustafa tarafından Şeyhülislâma hitaben yazılan hatt-ı hümayûnda şer'an ehil olanların kadı olarak atanması, "ilim ve istihkâkı mechul olanlara beyne'l-eşrâf imtihân olmadıkça mansıb verilmemesi" emredilerek, imtihan zorunluluğu durumu bilinmeyen kadılar için zikredilmiştir.⁹¹ 1716'da III. Ahmed zamanında çıkarılan bir diğer hatt-ı hümayûn ise mülâzımlardan ilk kez kazâ yoluna girecek kimselerin imtihan neticesinde istihkakları zahir olduktan sonra kazaskerlerin arzları üzerine şeyhülislâmın onaylaması sonrası çıkarılan bir ferman ile atanabilecekleri bildirilmiştir.⁹² 1729'da ise I. Mahmud zamanında infisal süresi ile mülâzemet süresi eşit olan kadıların imtihana tabi tutulması, imtihanla başarılı olanların tercih edilmesine dair bir kanunnâme çıkarılmıştır.⁹³

Daha önce de ifade edildiği üzere ilmiye ve kazâ teşkilatı açısından 18. yüzyılın son kısmına tekabül eden III. Selim dönemi oldukça önemlidir. 1789'da tahta çıkan III. Selim, tahta çıkmasının akabinde ilmiye teşkilatının ve kazâ kurumunun islahı için çalışmalara başlamış, bu hususa dair müteaddit fermanlar yayınlamıştır. Bizzat III. Selim'in talebi üzerine lâyiha yazan devlet adamlarının, özellikle de Tatarcık Abdullah Efendi'nin görüş ve fikirlerinin de bu fermanlarda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Tatarcık Abdullah Efendi padişaha sunduğu ayrıntılı lâyihada kazasker tevcih divanlarında fıkıh ve ferâizden tam inceleyerek, herkes önünde imtihan ederek hak ettiği görülmedikçe bir kimsenin kadılık mesleğine sokulmaması gerektiğini tavsiye etmiştir.⁹⁴ III. Selim döneminde usulüne uygun olarak yapılacak imtihanlar kazâ teşkilatındaki birçok sorunun giderilmesinde çözüm yolu

86 Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 301.

87 Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 307.

88 Kuru, *Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 143.

89 Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 78-79.

90 Alan, *Kazasker Rûznameçilerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 27.

91 Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Rûznameçeleri", 25; Kuru, *Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 143.

92 Kuru, *Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 198.

93 Kuru, *Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 206-207.

94 Cevdet Paşa bu Lâyihayı çok beğenmiş, Tarihinde özetini vermiştir. Cevdet Paşa, *Tarih*, 6/43-52.

olarak görülmüş, çıkarılan fermanlarda imtihansız mülâzemet verilmesi ve kadı tayin edilmesi kesin bir dille yasaklanmıştır.⁹⁵

Bununla birlikte 18. yüzyıl rûznameçeleri üzerine yapılan çalışmalarda kazadan munfasıl kadı atamalarında imtihan oranlarının oldukça düşük kaldığı, diğer taraftan müderrislikten kadılığa geçenlerden imtihanla alınanların sayısının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatında yatay hareket yolu açıldı ve ulemâyâ müderrislikten kadılığa, kadılıktan müderrisliğe geçebilme imkânı sağlanmaktaydı. 18. Yüzyılın ilk yarısındaki Rumeli kazaskerliği rûznameçeleri üzerine yapılan çalışmada medreseden munfasıl olarak kadılık mesleğine giren 924 adaydan 230'unun imtihanla 422'sinin ise imtihansız olarak alındığı, 272'sinin yanında ise "istihkakı nümâyan" olarak kayıt düşüldüğü tespit edilmiştir. Aynı çalışmada kazadan munfasıl 3196 kadıdan 65'inin imtihanla, 2525'inin imtihansız alındığı, 606'sında ise "istihkakı nümâyan" kaydının bulunduğu bilgisi verilmiştir.⁹⁶ Ferit Arı tarafından yapılan ve aynı yüzyılın 1756-1776 tarihlerini kapsayan rûznameçeler esas alınarak hazırlanan çalışmada ise müderrislerden kadılığa geçenlerin % 40,9'unun imtihan ile atandığı, kadınların infisal dönemlerinden sonra başka bir kazaya atanmalarında ise imtihanın nadiren görüldüğü tespit edilmiştir.⁹⁷

18. yüzyılda çıkarılan kanunnâmelerin önemli bir kısmında kadınlarla birlikte nâiplerin⁹⁸ de zikredilmiş olması dikkat çekmektedir. Bununla birlikte nâiplerle alakalı düzenlemeler getiren müstakil fermanlar da çıkarılmıştır.⁹⁹ Zira bilhassa 18. yy. dan itibaren kadılık görevi, artan bir oranda nâipler tarafından yerine getirilmekteydi. Bu durum bu dönemde kazâ müessesesindeki su-i istimallerin önde gelen sebeplerinden biri olarak görülmüştür. Zira, nâipler elde ettikleri gelirlerinin mühim bir kısmını kendilerini buldukları kazâ bölgesine gönderen asıl rütbe sahiplerine vermek zorunda oldukları için fazladan harç alabiliyorlardı. Diğer taraftan nâiplerin tayinlerinde merkezî denetimin sınırlı olması bu görevlere atanmada ve görevlerin icrâsı sırasında su-i istimallerin yaygınlaşmasına yol açmıştır.¹⁰⁰

II. Mahmut Döneminde 1838 çıkarılan Tarîk-i İlmiyeye Dâir Cezâ Kanunâmesi'nde¹⁰¹ de bilhassa nâiplerden bahsedilmiş, bu kimselerin ekserisinin durumu bilinmeyen kimseler olduğu ifade edilmiştir. Bu kanunnâmenin çalışmamız açısından en önemli hususiyeti ise durumu bilinmeyen kadınlar ile birlik-

95 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 257-258.

96 Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 144.

97 Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*, 243-244

98 Nâib kelimesi şer'î mahkemelerde kadı namına hizmet eden vekil demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/644-645.

99 Kuru, *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 210-211, 219-220, 131-133; Hamiyet Sezer, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu* (İstanbul: Kitabevi, 2010), 34-35.

100 Jun Akiba, "Kadılık Teşkilatında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükkâm", *Osmanlı Araştırmaları*, The Journal of Ottoman Studies 29 (2007), 9-40.

101 Çadircı, "Tanzimat'ın Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarîk-i İlmiyeye Dâir Ceza Kanunname'si", 148-161.

te naipler için zorunlu kılınan imtihanla alakalı ayrıntılı bilgiler ihtiva etmesidir. Buna göre, [kazâ yoluna girmek sureti ile] hizmet-i şeriat talebinde bulunanlar, Şeyhülislâm nezâretinde şer'î umur ile muârefesi olan üç ya da dört zât tarafından yapılan imtihanda başarılı olmak zorundadırlar.¹⁰²

Kanunda, Türkçe'ye tercüme edilmiş nüküllü fetvâ kitaplarından¹⁰³ bir ya da iki fetvâ sureti ile fıkıh metinlerinden bir yer gösterilip sadece Türkçe sureti anlayıp takrire ve anlatmaya muktedir olanların "ednâ", ilaveten bunu Arapça nakline de tatbik edebilenlerin "evsat", bunların yanında meseleyi Arapça metinlerden gösterilen yerde istihraç edebilenlerin "karîb-i a'lâ", gösterilen meselenin usûl-i fıkıh kaideleri üzere istinbat cihetini de bilenlerin ise "a'lâ" kabul olunacağı açıklanmıştır. İmtihana girenlerin yazı ile ifade kudretine sahip olmaları gerektiği de kanunda tasrih edilmiştir. Kanunnâmede bu şekilde derecelendirilen adayların, mertebelerine göre kazâ bölgelerine tayin edileceği de bildirilmiştir. Dava tutanaklarının dikkatle hazırlanması istenmiş, gerekli durumlarda İstanbul'da şeyhülislâmla, taşrada müftüyle, müftü yoksa ulemâ ile istişare edecekleri de karara bağlanmıştır.¹⁰⁴ Mahkeme sened ve ilamlarının usulüne uygun hazırlanması hususu üzerinde de önemle durulmuştur.¹⁰⁵

12 Aralık 1838'de bu kanunnâmeye yapılan zeylde imtihan konusu tekrar ele alınmıştır. Zeylde zikredilen kanunnâmenin yürürlüğe girmesinden önce kazâ görevine intisap etmiş olanlar için sınav yapılamayacağını anlaşıldığı, onların görevlerinde devam edeceği bildirilmiştir. İmtihan sadece yeni atanacak kadı ve naipler için mecburi kılınmıştır. İmtihanla alakalı değişiklik de yapılmış, imtihanın, Şeyhülislâmın belirleyeceği dinî, ahlâkî ve ilmî açıdan temâyüz etmiş bir kimse tarafından ulemâdan iki kişinin şahitliğinde yapılacağı bildirilmiştir.¹⁰⁶

2. Tanzimat Sonrasında Kadı ve Nâib Tayinlerinde Uygulanan İmtihanlar

Tanzimat Dönemi öncesinde kadıların eğitimi ve atama süreçlerinde tatbik olunan uygulamalar Tanzimat Dönemi'nin başlarında da devam ettirilmekle birlikte, 1271 (1855) yılına gelindiğinde bu sahalarda köklü düzenlemeler yapılmış, bu kapsamda "Tevcihat-ı Menâsib Kazâ Nizamnâmesi" ile "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme" yürürlüğe konmuştur.

102 "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", 150-151 (4-5)

103 Nüküllü fetvâ mecmuaları zikredilen fetvâların doğruluğuna delil olmak üzere fakihlerin görüşlerinin de nakledildiği eserlerdir. Emine Arslan, "Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetvâ Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 5 (Bahar 2008), 132-133.

104 "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", 151-152 (5-6)

105 "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", 156.

106 "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunname'si", 159-161.

2.1. Kadı ve Nâib Tayinleri İçin Yapılan Düzenlemeler

Tevcihat-ı Menâsib Kazâ Nizamnâmesi, kadıların atamalarına, görev sürelerine, kayıt işlemlerine ilişkin hususlar yanında kadı adaylarına uygulanan imtihanlarla alakalı konuları da hâvîdir. Kazâ yoluna giren mülâzımların eskiden beri uygulanan usul üzere dîvanlar akabinde Meşihattan üst düzey bir memurun nezaret edeceği, senede iki kere yapılan imtihanlara girecekleri, mansıpların imtihanında başarılı olanlara tevcih edileceği bildirilmiştir.¹⁰⁷

Nüvvâb hakkındaki nizamnâme ile ise şer'î niyâbet işlerinde görevlendirilen nâiblerin derecelendirilmeleri, atanmaları, nakilleri, azilleri gibi meseleler düzenlenmiştir.

Bu nizamnâme ile nâibler ehliyet ve rütbe açısından beş sınıflı bir derecelendirmeye tabi tutulmuşlar, normal kadılık mansıbını elde etmiş olanlar da sayılmışlardır. Buna göre liyakat ve ehliyetleri açık olan ve mevleviyet rütbesine sahip kadılar ile "kibâr-ı müderrisîn" (devrin profesörleri)¹⁰⁸ birinci sınıfı, istihkakı bilinmekle birlikte birinci sınıf derecesinde bulunmayan kadıların ikinci sınıfı teşkil edecekleri, daha önce şer'î hizmetlerde bulunmayıp imtihan neticesinde kabiliyet ve istidatları ortaya çıkacak kadı ve müderrislerle ehliyet açısından ikinci derecedeki kadılardan daha alt mertebede bulunanların üçüncü derecede, istidât açısından bu zevâta yakın olanların ise dördüncü derecede yer alacakları belirtilmiştir. Ehliyet açısından bütün bu sayılanlardan daha alt derecede bulunmakla birlikte, imtihan neticesinde nâib olma hakkı kazananların ise beşinci derecede kabul edilecekleri, diğer taraftan bu sayılan sınıflara dahil olan hâkimlerin her birinin ancak kendi derecelerine mahsus kazaların niyabetine atanabilecekleri karara bağlanmıştır.¹⁰⁹

Aynı nizamnâmede ilk iki sınıfın dışındaki hakim adaylarının imtihanlarını yapıp derecelerini belirlemek üzere fetvâhânedede üyeleri seçime belirlenecek bir meclis kurulması da karara bağlanmıştır.¹¹⁰ Bu meclis Meclis-i İntihâbât-ı Hükkâm-ı Şer' komisyonudur.

Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi'nin bildirdiğine göre bu meclisin görevleri "Niyâbet istid'âsında bulunan erbâb-ı talebenin ahvâl ve liyâkatlarının tahkikiyle, isbât-ı ehliyet edenlerin açılan kazâlara derecelerine göre memur ve tayin kılınmaları ve ehliyetleri olmayanların Muallimhâne-i Nüvvâb'a devamla tahsil-i ehliyet ve liyâkatları sâbit olmayanların beyhude tasdi'attan ictinâb eylemeleri lâzım geleceği hususlarının Makam-ı Meşihata arz ve isti'zânından ibârettir."¹¹¹

107 *Düstur, 1. Tertib* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289), 321.

108 *Ortaylı, Kadı*, 13.

109 *Düstur, 1. Tertib*, 321.

110 *Düstur, 1. Tertib*, 323.

111 *Vak'a Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, yay. M. Münir Aktepe (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 9/127.

Nizamnâmenin en son maddesinde nâib olmak isteyenlerin ilk olarak mahkemelerden birine devam ederek hüküm verme ve kitabet usulünü öğrenmeleri ayrıca mahkemenin hâkiminden ehliyetli olduklarına ilişkin belge getirmeleri zorunlu kılınmış, aksi takdirde nâibler için yapılan imtihana alınmayacakları ifade edilmiştir.¹¹²

Nizamnâmenin zikredilen son maddesinin uygulanması mümkün olamayınca, bahsi geçen meclisin teklifi üzerine Meşrebzâde Ârif Efendi tarafından nâibler için bir mektep açılması sadârete arz edilmiştir. Maarif-i Umûmî Meclisi'nde bu teklif kabul olunmuş, mektebin açılmasına onay verilmiştir. 16.08.1855'te çıkarılan iradede "hizmet-i şeriatta istihdama kabiliyetleri olan istidât sahiplerinin kısa süre zarfında liyakat kesb etmeleri için" uygun bir mekânda bir mektebin açılmasına dair karar yer almıştır. Aynı iradede "istidatlı ve mesele istihracına kadir" adayların Muallimhâne-i Nüvvâb'a kabul edilecekleri bildirilmiş, okulun müfredatı belirlenmiştir.¹¹³

Ancak hâkim adaylarının ve mevcut hâkimlerin beş dereceli bir sınıflandırılmaya tabi tutulup imtihanda başarılı olamayan ve bu sınıflara giremeyenlere Muallimhâne-i Nüvvâb'a devam zorunluluğu getirilmesi mevcut nâibler arasında hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Kasım 1855'te bir grup "bengân-ı şehri ve taşralı nüvvâb fukarâsı kulları" yeni düzenlemeleri protesto için Bâb-ı Âli'ye dilekçe sunmuşlardır. Dilekçede kendilerinin önceki şeyhülislâmlardan aldıkları tezkirelere sahip olduklarını bildirerek Şeyhülislâm Ârif Efendi'yi deneyimli hakimleri "kapudan tard ve teb'id etmek"le itham etmişlerdir. Beş ila on aylık bir eğitim için İstanbul'da kalamayacaklarını, kendilerini ve ailelerini zor durumda bırakacağını belirtmişlerdir. Şeyhülislâm bu dilekçe ile alakalı olarak sadrazama verdiği cevapta mevcut nâibler tarafından düzenlenen şer'î senedlerin ihticâca uygun olmadığını, bazılarının imlâ sebebiyle okunamadığını ifade ederek yapılan düzenlemeleri savunmuştur.¹¹⁴

Şubat 1857'de de bir grup nâip, tecrübeli hakimlere karşı yeni yetişen hakimleri tercih ettiği iddiasıyla Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'dan şikayetçi olmuştur. Kendilerinin şimdiye kadar şer'î ahkâma hizmette bulduklarını, ancak gerekli ehliyete sahip olmalarına rağmen şer'î hizmetlerden men edildiklerini, askerlikten kaçan kimselerin Muallimhâne-i Nüvvâb'a alınarak mansıpların onlara verildiğini iddia etmişler ve bilhassa hâkimler arasında yapılan derecelendirmeye karşı çıkmışlardır.¹¹⁵

112 Düstur, I. Tertib, 324.

113 BOA, İrade-i Dahiliye, 326/21224 (02.12.1271)

114 Jun Akiba, "A New School for Qadis: Education of the Shraia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica* 35 (Strasbourg 2003), 136-137.

115 Jun Akiba, "A New School for Qadis: Education of the Shraia Judges in the Late Ottoman Empire", 137-138.

Pratikte hakimler arası derecelendirmenin, buna yönelik sınavların hangi ölçüde uygulanabildiği bilhassa arşiv kayıtları üzerinde yapılacak daha kapsamlı çalışmalarla ortaya konulacak bir husus olmakla birlikte bu okulun daha da geliştirilerek devam etmesinden bu teşebbüslerin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır.

2.2. Muallimhâne-i Nüvvâb ve Devamı Niteliğindeki Kadı Okulları

16.08.1855'te çıkarılan iradede, Muallimhâne-i Nüvvâb'ın müfredatı belirlenmiş, okulda fıkıh ve ferâiz derslerinin yanı sıra, talebelerin öğrendikleri şer'î meselelerle alakalı dava suretlerini fetvâ kitaplarına müracaatla ele alıp senetlerini yazacakları, kassâm defterleri tutup hocalarına kontrol ettirecekleri uygulamalı derslerin de yer alacağı bildirilmiştir.¹¹⁶ Meşihat makamına bağlı olan¹¹⁷ ve bu makamın nezareti altında bulunan¹¹⁸ bu okul ilerleyen süreçte çeşitli aşamalardan geçmiştir. 1883'de Mekteb-i Nüvvâb, 1908'de Mekteb-i Kudât, 1909'da Medresetü'l-kudât ismini alan okulun müfredatı giderek çeşitlenmiş, hoca ve öğrenci sayısı artmıştır.¹¹⁹

İrade ve talimnâmelerden Muallimhâne-i Nüvvâb ve devamı niteliğindeki kadı okullarındaki eğitim sürecinin Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'ın yakın takibi altında olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın iradesiyle atanan bir müdür tarafından idare olunan bu okullarda görev alan muallimlerin atamaları Meşihat tarafından yapılmakla birlikte Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'ın tensibiyle gerçekleştirilmesi,¹²⁰ gerekli durumlarda bu meclis tarafından azledilmeleri,¹²¹ bu tasarrufların dışında ders programlarının hazırlanması,¹²² mektepte tahsil görmek için müracaat edenlerin başvurularının değerlendirilmesi, imtihanların icrâsı, kayıt ve mezuniyet işleri,¹²³ öğrencilerin devam durumlarının takibi,¹²⁴ okul kurallarına aykırı davranışların uyarılması yahut okuldan uzaklaştırılması¹²⁵ gibi işlemlerin de bu meclis tarafından yürütüleceğine dair maddeler bu okullar için çıkarılan çeşitli nizamnamelerde yer almıştır.

116 BOA, İrade-i Dahiliye, 326/21224 (02.12.1271)

117 *Düstür, II. Tertib* (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1331-1332/1329-1330), 6/146.

118 Ferda Esengün Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 67.

119 Geniş bilgi için bk. Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 16-52; İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınevi, 2019) EK-2/240-241; Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi*, 71-94.

120 *Düstür, II. Tertib*, 6/146; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 78.

121 BOA, Şûrâ-yı Devlet 225: 13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 76.

122 BOA, Şûrâ-yı Devlet 225: 13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 74.

123 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 66-67, 69, 71, 76-77

124 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 69.

125 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 75-76.

2.3. Muallimhâne-i Nüvvâb ve Devamı Niteliğindeki Kadı Okullarında İmtihan Usulleri

Muallimhâne-i Nüvvâb'ın programı ve benzeri meseleler ile bu mektepteki imtihan usulüne dair meseleler, 18 Şubat 1874'de çıkarılan Muallimhâne-i Nüvvâb için Müceddeden Kaleme Alınan Ta'limhâne'de ve aynı tarihte çıkarılan Meclis-i İntihâb Nizamnâmesi'nde daha ayrıntılı şekilde açıklanmıştır.

Muallimhâne-i Nüvvâb Ta'limhânesi'nde bu okulun Arapça ilimlerin öğretimi için kurulmadığı, bilakis bu ilimleri tahsil etmiş ve meramını anlatacak derecede yazı becerisine sahip olup hükümet-i şer'iyede vazife almak isteyenlere fıkıh ilminin muamelat kısmı, ferâiz ile bunların uygulamaları ve sak dersinin tedrisi maksadıyla tesis olunduğu ifade edilmiştir. Bu bakımdan Muallimhâne'ye kaydolmak isteyenlerin mümkün olduğu halde Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerh-i Akâid* isimli eserine kadar ders görmüş talebelerden olmaları gerekmektedir. Diğer taraftan bu talebeler mektebe giriş için *Dürer*'den imtihan edilecekler, Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'da, tedris ettikleri ilimlerin her birinden üçer sorulacaktır. Bu imtihanda herbir soruya yeterli cevap verip, fikhî meselelere vukufiyetlerini, ifade-i merâm edebilecek derecede yazı yazmaya muktedir olduklarını ortaya koyanlar Muallimhâne'ye kabul edilecektir.¹²⁶

Talimhâne'de zâdegânla alakalı düzenleme de yer almış, zâdegân için belli bir kontenjan ayrılacağı, bu kimselerin makam-ı fetvânın seçimiyle imtihansız olarak Muallimhâneye kaydedilecekleri ifade edilmiştir.¹²⁷

9 Aralık 1883'te Mekteb-i Nüvvâb için Müceddeden Kaleme Alınan Talimat'ta imtihana ilişkin konuların detaylandırıldığı görülmektedir.

Mekteb-i Nüvvâb'a kayıt yaptırmak isteyenler için giriş imtihanından önce ön eleme mecburiyeti getirilmiştir. Ön eleme esnasında müdür ve muallimler tarafından Ali Efendi (ö. 1103/1692) fetvâlarından nakilleri eşit derecede olan farklı fetvâlar gösterilecek, sarf, nahiv, meânî, vad', beyân, usûl-i fıkıh ve kelam ilimlerinden nakle uygun ikişer soru tertip üzere yöneltilecekti. Ön elemeyi yapan müdür ve muallimler, adayların ehliyet derecelerini açıkladıkları cedvelleri, özgeçmiş ve diplomalarıyla birlikte Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'a vereceklerdi. Talimatın diğer maddelerine göre bundan sonraki aşamada Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm bu cedvelleri ve diğer belgeleri inceleyip, en ehliyetli adaylardan kontenjanın üç misli kadarını giriş imtihanına kabul edecekti. Giriş imtihanında Meclis-i İntihâb Hey'eti ya da hocalar tarafından *Dürer*'den uygun bir ders gösterilerek sarf, nahiv, meânî, vad', beyân, usûl-i fıkıh ve kelam ilimlerinden üçer soru tertip üzere sorulacak, ibare, ibareye verilecek mâna ve bu suallerden her biri ile hat ve imlaya üçer puan takdir verilip en ehil olanlar belirlenerek mektebe kabul edilecekti.¹²⁸

126 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 66-67.

127 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 66-67.

128 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 67-69.

Bu talimnâmede mezuniyet imtihanı hakkında da ayrıntılı maddeler yer almaktadır. Mezuniyet imtihanlarında fetvâ kitaplarının birinden tercüme ve orta uzunlukta bir fetvâ nakliyle birlikte talebeye gösterilecek, o fetvâya uygun tercümenin kayıtlarından ve nakle tatbikinden yirmi iki soru tertib olunarak zikredilen fetvâya mutâbık şer'î ilâm hazırlaması, Mecelle'nin bir maddesine usulüne uygun şekilde ilâm tanzimi, ferâizden üç batın münâsaha tashihi ile defter-i kassâmı düzenlemesi istenecekti.¹²⁹

Soruların "nokta" kelimesi ile ifade edilen puan değerlerine ilişkin bilgiler de verilmiştir: Sorulardan her biri, ibâre, mana, tasvîr-i mürâfaa, hat, imlâ, inşâ ve ferâiz meselesi üçer puan, şer'î ilâm altı, tamamı ise doksan altı puan değerinde olacaktı. Bu imtihanlar neticesinde en az 80 puan alanlar nüvvâb sınıflarından üçüncü sınıfa, en az 60 puan alanlar dördüncü sınıfa, en az 45 puan alanlar ise beşinci sınıfa kayd ve kabul olunacaklardı. Gerekli belgeler Meclis-i İntihâbât-ı Hükkâm tarafından hazırlanıp, nüvvâb sicillerine kaydedilecekti. Şayet bu öğrencilerin tashih ettiği ferâiz meselesi doğru olmazsa puanıyla dahil olabileceği sınıfa değil de bir derece sonraki sınıfa girecekti. Ancak düzenlediği şer'î ilâm doğru değilse, aday ilk sınıftan başlayacaktı.¹³⁰

Talimnâme'ye göre son sınıftan mezun olanların ya da bir üst sınıfa girmeye hak kazananların yerine alt sınıfı başarıyla tamamlamış olanlar girecekti. Bu talebelerin imtihanlarında da mezuniyet imtihanındaki usul esas alınmıştır. Ancak soru sayısı 4. sınıfa geçişte on beşe, 3. sınıfa geçişte ona, 2. sınıfa geçişte yediye düşürülmüş, ayrıca son seviyede ibare ve mâna dâhil edilmeyip gösterilen fetvâ üzerine zabt kaleme alınması istenmiştir. Ferâizden sorulan münâsaha meselesi ise 4. sınıfa geçişte iki batına düşürülmüş, 3. sınıfa geçişte mürekkebetten, 2. sınıfa geçişte ise müfredattan sorulacağı karara bağlanmıştır.¹³¹

4. sınıf talebesinden her ne sebeple olursa olsun üç sene zarfında mezun olmayanlar ile diğer sınıf talebelerinden üç sene zarfında bir üst sınıfa geçemeyenlerin kayıtlarının silineceği hükmü de maddelerde yer almıştır.¹³²

29 Ekim 1909 tarihli Mekteb-i Kudât Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâme Lâyhası'nda da imtihan usulünde farklı düzenlemeler yapılmıştır.

Giriş imtihanına müracaatta gerekli kimlik, diploma, özgeçmiş, okula giriş için gerekli vasıf ve şartları taşıdıklarına dair bilinen iki zattan referans gibi belgeler yanında aşî belgesi de istenmiştir. Lâyhada bu imtihanın zamanının gazetelerde ilan edileceğine dair hüküm de yer almıştır.¹³³

129 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 70.

130 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 70.

131 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 70-71

132 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 67-71.

133 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât* 75.

Giriş imtihanının Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'dan iki a'zâ ile birlikte mektebin idare ve öğretim işlerinden sorumlu kurul tarafından, sarf, nahiv, vaz', mantık, meânî, beyân, usûl-i fıkıh ve kelim ilimleri ile hüsn-i hat ve inşadan yapılacağı ifade edilmiştir. Bu nizamnâmenin neşrinden iki sene sonra muhtasar İslâm Tarihi ve Osmanlı Tarihi, Muhtasar Osmanlı Coğrafyası, Muhtasar Hendese ve hesap derslerinden de soru sorulacağı karara bağlanmıştır.¹³⁴

Bu lâyhaya göre sınıf geçme ve mezuniyet imtihanları her dersin öğretmeni ile ihtisas sahibi iki mümeyyiz tarafından yapılacaktır. Mezuniyet imtihanı umuma açık olarak Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm'dan iki zâtın nezâretinde icrâ edilecekti.¹³⁵

Dürer dersinden yapılan imtihanlardan önce talebeye ders gösterilerek hazırlanması için iki saat izin verilecekti. Diğer derslerden yapılan sözlü imtihanlarda ise bu şekilde bir süre verilmeden doğrudan imtihana başlanacaktı.¹³⁶

Gerek mezuniyet imtihanlarında gerek sınıf geçme imtihanlarında *Dürer* dersinden alınabilecek en üst puan sınırı 20, en alt puan sınırı 10, diğer derslerde ise üst sınır 10, alt sınır 3 puan olarak tespit edilmişti. *Dürer*'den 18 ve üstü, diğer derslerden de 9 ve üstü "aliyyü'l-a'lâ", *Dürer*'den 16 ve 17, diğerlerinden 8 puan "a'lâ", *Dürer*'den 12 ve 15 puan arası, diğer derslerden ise 6 ve 7 "karîb-i a'lâ" kabul edilmişti. *Dürer*'den 10, diğer derslerden 3 puandan daha az not alan ya da derslerden ortalamayı tutturamayan talebeler bir üst sınıfa geçemeyeceklerdi, son sınıftalarsa mezun olamayacaklardı. Ortalamayı tutturmakla birlikte en fazla iki derste alt sınırdan daha düşük not alan talebeler bütünlene sınavına kabul edileceklerdi.¹³⁷

Lâyiha'da sınıfı iki sene zarfında geçemeyen öğrencilerle mezuniyet sınavlarında üç sene başarılı olamayan talebenin kaydının silineceği hükmü de yer almıştır.¹³⁸

5 Safer 1332 (3 Ocak 1914) senesinde çıkan Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesinde ise bir önceki Lâyihadaki düzenlemelere ilaveten okula giriş şartlarına 35 yaşı aşmamış olma ile sabıkası bulunmama şartları eklenmiştir. Giriş imtihanında tam puanın yarısından fazlasını almanın yeterli olduğu bildirilmiştir.¹³⁹

134 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 75.

135 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 76-77.

136 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 77.

137 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13.

138 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 25-13; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 73-77.

139 *Düstur*, II. Tertib, 6/147.

Nizamnâme’de muvakkat bir madde de yer almış, hal-i hazırda zikredilen beş dereceli sınıftan birine dahil olmakla birlikte imtihanları yapılmamış olan nâiplerin medreseye devam için giriş imtihanından muaf tutuldukları ifade edilmiştir. Bir defaya mahsus olmak üzere bu nâiplerin medresede okutulan derslerin tamamından mektep talebeleriyle birlikte mezuniyet imtihanına girebilecekleri, başarıları durumunda zikredilen medreseden mezun hükmünde sayılacakları bildirilmiştir.¹⁴⁰

Giriş imtihanının zamanı önceki düzenlemeler gibi gazetelerde ilan edileceği ile ders vekilinin riyasetinde okulun idareci ve hocalarından oluşan komisyon tarafından sarf, nahiv, vaz’, mantık, belâgat, usûl-ı fıkıh, kelâm, hüsn-i hat, kitâbet, İslâm tarihi, Osmanlı tarihi, coğrafya ve hesap derslerinden yazılı olacak yapılacakları da karara bağlanmıştır.¹⁴¹

İmtihanların icrâsında ise daha öncekilerden farklı bazı düzenlemeler yapılmıştır. Nizamnâme’ye göre her senenin sonunda talebeler okudukları derslerden alenî olarak her dersin hocası ile müdür tarafından seçilecek iki ihtisas sahibi mümeyyiz tarafından yazılı ve sözlü olarak imtihan edileceklerdi. İmtihanlarda her dersten beş soru sorulacak, süre verilmeksizin cevaplaması istenecekti. Tüm derslerde alınacak en yüksek not 10 olarak tespit edilmişti. Not ortalaması 6 ve üzeri olan, ya da altı olsa da birden fazla dersinin notu dörtten aşağı bulunan talebeler sınıf geçemeyeceklerdi.¹⁴²

Mezuniyet için bütün senelerin ortalaması alınacak, Dürer, Mecelle, ferâiz ve sakk-ı şer’î dersleri ile diğer derslerden 9’ar alanların üçüncü, 8’er puan alanların dördüncü, 7’şer not alanların ise beşinci derecede mezuniyet ruusu alacakları Nizamnâme’de bildirilmişti. 7 puanı alamayanlar ile derslerden birinden dahi 4 puan alanlar sınıf tekrarı yapacaklardı. Bunun dışında notunu yükseltmek isteyenler için ya da *Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer’î* ve ferâiz derslerinden yalnız birinden 6’dan aşağı not almış olanlara yalnız bu dersten tekrar imtihan olma imkanı tanınmıştır.¹⁴³

Medresetü’l-Kudât Ta’lîmât-ı Dâhiliyyesi’nde ise imtihan usulünde köklü değişiklikler yapılmış, giriş imtihanının yazılı olarak yapılacağı bildirilmiştir. Bu imtihanda başarılı sayılabilmek için 10 üzerinden beş ve üstü not almak yeterli görülmüştür. Ders sayısının artmasına bağlı olarak imtihan sayısı da artmıştır.¹⁴⁴

140 *Düstur, II. Tertîb, 6/147.*

141 *Düstur, II. Tertîb, 6/148.*

142 *Düstur, II. Tertîb, 6/148-149.*

143 *Düstur, II. Tertîb, 6/149.*

144 Hasekiöğlü, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 83-86.

3. Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' âzası Filibeli Fevzi Efendi'nin *Dürerü'l-Hükkâm'ın Fasid Satış İşlemi Bâbından Hazırladığı İmtihan Soruları*

Daha önce de verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Tanzimat'tan sonra kurulan kadı mekteplerinde Dürer dersinin müfredatta olduğu gibi imtihanlarda ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Bu kısımda Dürer dersinde okutulan *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* ile Filibeli Halil Fevzi Efendi¹⁴⁵ tarafından bu eser esas alınarak hazırlanan bir imtihan soruları hakkında bilgi verilecektir.¹⁴⁶

Devrin önemli âlim ve fakihlerinden Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm üyesi Filibeli Halil Fevzi Efendi, bu sınav sorularını Şeyhülislâm Mehmet Refik Efendi'nin kendisini görevlendirmesi üzerine hazırlamış ve cevaplarıyla birlikte bir risale halinde neşretmiştir. *Risâle-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer* isimli bu risalenin ferağ kaydında eserin Ağustos 1867'de tamamlandığı bilgisi verilmiştir. Risale, Süleymaniye Kütüphanesi Tirnovalı koleksiyonunda bulunan 1736 numaralı mecmuanın ilk kısımlarında yer alan *Hadâiku'l-İmtihân* isimli eserin 30-36. sayfaları arasındadır.¹⁴⁷ Müellifin Kasım/Aralık 1867'de tamamladığı *Dürerü'l-hükkâm'ın* kefâle bahsinden hazırladığı soruları muhtevi risalesi de aynı eserin 36-40. Sayfalarında yer almaktadır. Müellifin "kazâ tarihine girmek isteyen talebeler" için hazırladığını ifade ettiği bu sorularla cevapların neşredilmesi, dönemde konunun ilgililerine fikir vermesi, sınavlara hazırlanan talebeler için rehber olması hasebiyle önemlidir.

Risalede sorular *Dürerü'l-hükkâm'ın* Fâsid Bey' bâbında fâsid olan satın alma işlemlerinden birini açıklayan cümle esas alınarak Arapça olarak hazırlanmıştır. Bu sınav soruları yüksek ihtimalle Muallimhâne-i Nüvvâb'a giriş için yapılan imtihan sorularıdır. Zira her ne kadar bu risale Muallimhâne-i Nüvvâb Ta'limnamesi'nin hazırlanmasından önce neşredilmiş olsa da bu talimnâmedeki giriş imtihanına dair maddelere uygunluk göstermektedir. Bununla birlikte zayıf da olsa mektebin programında yer alan Dürer dersinin sınavlarından yahut hâkim adaylarına veya mevcut nâiplere uygulanan diğer imtihanlardan biri olması da muhtemeldir.

145 Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani 2*, sdl. Seyit Ali Kahraman, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 576; İbrâhim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, [ty.]), 141; İbrâhim Alâettin, *Meşhur adamlar: hayatları – eserleri* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1933-1935), 2/513; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1973), 25; Ebul'ula Mardin, *Huzur dersleri*, haz. İsmet Sungurbey (İstanbul: İstanbul Üniversitesi yay., 1169, 144-146, 832; Ferhat Koca, "Halil Fevzi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/313.

146 Emine Nurefşan Dinç tarafından, Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin aynı eserin "Kefâle bâbı"ndan hazırladığı bir diğer sınav sorularını konu alan bir bildiri hazırlanmış, 14-15 Mayıs 2022 tarihinde tertip edilen Tarih Boyunca Rumeli Coğrafyasında İlim, İrfan ve Hikmet sempozyumunda sunulmuştur. Bildiri metni için bk. Emine Nurefşan Dinç, "Osmanlı'da Hâkim Adaylarına Sorulan İmtihan Soruları (Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin Dürerü'l-Hükkâm'ın Kefâle Kitabı'ndan Hazırladığı İmtihan Soruları)", *Tarih Boyunca Rumeli Coğrafyasında İlim, İrfan ve Hikmet*, ed. Siddik Ağçoban (İstanbul: Ensar Neşriyat: 2022), 407-432.

147 Süleymaniye Kütüphanesi Tirnovalı koleksiyonunda bulunan 1736 numarada bulunan kitap bir veya birden fazla risale ihtiva eden birkaç eser bir araya getirilerek oluşturulan bir mecmua mahiyetindedir. Bu mecmuadaki eserlerin ilki 1292 (1875) senesinde İstanbul'da Matbaa-i Âmir'e'de basılmıştır.

Bu kısımda öncelikle *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*'ın Osmanlı ilim geleneğindeki yeri ve önemine değinilerek Muallimhâne-i Nüvvâb ve devamı mahiyetindeki okulların programlarında yer alan *Dürer* dersi hakkında bilgi verilecek, daha sonra risaledeki soruların muhtevası üzerinde durulacaktır.

3.1. *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*'ın Osmanlı İlim Geleneğindeki Yeri

Dürerü'l-hükkâm ve onun şerhi *Gureri'l-ahkâm*, Fatih Sultan Mehmet döneminin önemli âlimlerinden ve Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmlarından Molla Hüsrev (ö. 885/1480) tarafından *Hidâye* ve *Vikâye* merkezli Mâverâünnehir fıkıh geleneğine bağlı olarak telif etmiştir. "Eser, bu fıkıh geleneğini hacim, şekil, muhteva ve üslup açısından iyi bir şekilde aktarması sebebiyle, Osmanlı eğitiminin ve yargısının vazgeçilmez kaynaklarından biri olmuştur." Yazıldığı dönemden itibaren eğitim ve yargı kurumları aracılığı ile Osmanlı hâkimiyetindeki tüm topraklara yayılmıştır.¹⁴⁸ Bu eser ile İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) telif ettiği *Mülteka'l-ebhur*'u yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nde kadıların başvuru kaynağı olmuştur. Bu iki kaynak "Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyesi" olarak tavsif edilmiştir.¹⁴⁹

Dürer üzerine Osmanlı ilmiye sınıfının en üst düzey müderris ve kadıları tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaları tanıtmak üzere bir makale kaleme alan Ençakar müelliflerin çoğunun eserlerinde *Dürer*'i tahsil, tedris veya kadılık safhasında defalarca okuyup okuttuklarını, eserin avam ve havas arasında meşhur olduğunu ifade ettiklerini bildirmiştir.¹⁵⁰

Devamlı *Dürer* okutmaları sebebiyle bazı âlimler *Dürer* kârii ya da Dürerci olarak anılmıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb ve devamı niteliğini taşıyan okullarda ağırlıklı bir şekilde okutulan *Dürer* dersinin hocaları için kullanılmak üzere "*Dürer* muallimliği" şeklinde bir istilâh da oluşmuştur.¹⁵¹ Kaynaklarda bildirildiğine göre *Dürer*'in okutulmasından sorumlu müderrislerin ilki fetvâ emini Ali Rıza Efendi, bir diğer *Dürer* hocası İstanbul kadısı Abdülfeyyaz Efendiydi. Fetvâhanenin i'âmât mümeyyizlerinden Ahmed Hamdi Efendi ile aynı yerde i'âmât-i şer'iyye memuru ve aynı zamanda huzur-ı nümâyûn muhâtablarından olan Yusuf Dehrî Efendi de *Dürer* müderrislerindendi.¹⁵²

Muallimhane-i Nüvvâbdan Medresetü'l-Kudât'a uzanan süreçte ders sayısı ve çeşitliği artmasına rağmen tüm programlarda *Dürer* dersi en fazla saate sahip

148 Orhan Ençakar, "Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 223, 266.

149 Ahmet Akgündüz, "*Dürerü'l-hükkâm*", *Türkiye Diyânet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/27-28.

150 Ençakar, "Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür", 226.

151 Ençakar, "Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür", 223-224.

152 Hasekiöğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 32.

ders olma özelliğini korumuştur. Tüm ders günlerinde¹⁵³ okutulduğu anlaşılan Dürer dersinde *Dürerü'l-Hükkâm*'ın muamelat bahislerinin okul süresince tamamlanması amaçlanmıştır. Muallimhâne-i Nüvvâb için Müceddeden Kaleme Alınan Talimnâme'de *Dürerü'l-hükkâm*'ın üç, *Mülteka'k-ebhur*'ın iki senede bitirileceği bildirilmiştir.¹⁵⁴ *Medresetü'l-Kudât Talimât-ı Dahiliyesi*'nde ise *Dürerü'l-hükkâm*'ın *Nikah Kitabı*'ndan itibaren her sene dörtte biri kadarının tamamlanacağı, tamamlanamayacağı durumda nadir bahislerin okutulmayacağı karara bağlanmıştır. Bu nizamnâme'ye göre hoca ders esnasında işlediği meseleleri dava şeklinde tasvir ederek, fasl usulünü öğretecek, meselelerin Mecelle'ye uygun olup olmadığını, ihtilafli meseleleri ve fetvâya esas olan kavilleri, bu kavillerin tercih sebeplerini açıklayacaktı.¹⁵⁵

Uygulamalı dersler de Dürer dersi ile uyumlu olarak işlenmiştir. Buna göre tatil günü hariç muallim her sabah Dürer ya da *Mülteka'yı* tedaris edecekti. Müdür bulunan zat da derste işlenen şer'î meseleyi muhâkeme şeklinde talebelere öğretecek, ayrıca şer'î mahkemelerde icrâ olunduğu şekilde dava zabtı suretinde yazılmasını tarif edip öğrencilerin kaleme aldıkları zabtların tashihini yapacaktı. Öğrencilerden zabtlara uygun şer'î senedler kaleme almaları da istenecekti ve muallim bunların da tashihini yapacaktı.¹⁵⁶ Bu uygulamalar küçük farklılıklarla devam ettirilmiştir.¹⁵⁷

Nizamnâmelerdeki ilgili maddelerden anlaşıldığına göre, bir önceki başlıkta da etraflıca izah edildiği üzere okul müfredatı giderek genişletilmesine rağmen giriş sınavlarında, sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarında da en ağırlıklı ders yine Dürer dersi olmuştur.

3.2. Risale-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer'in Muhtevası ve İmtihan Usûlü

Hamdele, salvele ve devrin padişahı için dua cümleleri ile başlayan risalede sorular *Dürerü'l-hükkâm*'ın Fâsid Bey' bâbında fâsid olan satın alma işlemlerinden birini açıklayan "وَفَسَدٌ ... وَشِرَاءٌ مَا بَاعَ بِالْأَقَلِّ قَدْرَ التَّقْدِيرِ" ("... ve satılan bir şeyin bedelin ödenmesinden önce bu bedelden daha az bedelle satın alınması fâsiddir.") cümlesi esas alınarak hazırlanmıştır. İmtihan başlangıcında talebeden öncelikle ibareyi okuması sonra manasını ve mefhumunu açıklaması talep edilmektedir. Sonrasında hoca bu ibare ile alakalı olarak soru sormaya başlamakta, talebenin verdiği cevaplardan hareketle yeni sorular yöneltmeye devam etmektedir. Toplam soru sayısı 50'dir. Sorular talebeye yöneltilirken imtihanı yapan "فَإِنْ قُلْتُ" yani şayet desem (şayet şöyle sorarsam) ifadesiyle soruya, sınava tabi tutulan "قُلْتُ" "Ben [de] derim" ("cevap veririm") ifadesiyle cevaba başlamaktadır.¹⁵⁸

153 Çelikaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi*, 90, 92; Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 68, 98. İlimiye Salnamesi, 687.

154 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 66.

155 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 80, 84.

156 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 66-67.

157 Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*, 68, 84-85.

158 Bu çalışmada eser tercüme edilirken "فَإِنْ قُلْتُ" ve "قُلْتُ" ifadeleri yerine "Sual", "Cevap" ifadeleri kullanılmıştır.

Mülakat şeklinde yapılan sınavda sorular seçilen ibare esas alınıp, bu ibaredeki tertibe uygun şekilde birbirleriyle bağlantılı olarak hazırlanmaktadır. Bu sınav usulünün Osmanlı'da yaygın olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Süleymâniye Kütüphanesi Tirnovalı koleksiyonunda yer alan 1736 numaralı eserde bulunan diğer imtihan risalelerindeki sorular da genel olarak bu usulde tertip olunmuştur. Ders vekili Ali Efendi başkanlığında bir hey'et tarafından yapılan 24 Ağustos 1331 başlanıp 2 Eylül'de tamamlanan ruûs imtihanında da sorular aynı tarzda hazırlanmıştır.¹⁵⁹ Talebinin de bu imtihan tarzına alışkın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 18. yüzyılda Dâvûd-ı Karsî (ö. 1169/1756) ruûs imtihanına girdiğinde mümeyyiz olan Mehmet Akkirmânî'ye (ö. 1174/1760) soruları sorarken ibaredeki tertibe uymaması sebebiyle itirazda bulunmuştur.¹⁶⁰

Soruları ihtiva eden risalede sayfa kenarlarında bazı sorularla alakalı olarak ilave bilgiler ihtivâ eden hâmişler de bulunmaktadır. *Risâle-i imtihâniyye bi-halli müşkilâti'l-kefâle*'de olduğu gibi, müellif imtihan sorularını ve cevaplarını risale olarak umurun istifadesine sunarken eserinde gerekli gördüğü açıklamalara da yer vermiştir.¹⁶¹

3.3. Dürer Dersi İmtihana Dair Mülâhazalar

Ölçme değerlendirme, öğretim sürecinin en mühim kısımlarındandır. Bir üst eğitim aşamasına geçilebilmesi yahut seçilen mesleğin toplumda usulüne uygun şekilde icrâ edilebilmesi için gerekli olan niteliklerin kazanılıp kazanılmadığının tespiti, ancak imtihanlarla mümkün olabilmektedir. Ölçme değerlendirmenin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi açısından sınav şekillerinin uygunluğu günümüzde de ele alınarak tartışılan bir sorundur. Her sınav şeklinin diğerlerine göre tercih edilebilir yönlerinin bulunduğu muhakkaktır. Bu bakımdan sınavın amacına, dersin niteliğine uygun bir sınav şeklinin tercih edilmesi gerektiği genellikle kabul görmüş bir husustur.

Filibeli Halil Fevzi Efendi tarafından hazırlanan imtihan, hâkim olmak isteyen talebelere sözlü olarak yapılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde risale yazdırma şeklinde uygulananlar dışındaki imtihanlar sözlü olarak icrâ edilmiştir. Bununla birlikte son dönemde yazılı imtihanlar da yapılmaya başlamıştır. Ancak imtihanların yazılı olarak yapılmasının her kesim tarafından tasvip görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olan *Beyânülhak*'ta bilhassa ruûs sınavlarının yazılı olarak yapılmaya başlaması eleştirilmiş, sözlü sınavların rüchaniyeti şu ifadelerle dile getirilmiştir:

159 *Ruûs-i Hümayun Risâlesi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334), 3.

160 Ercan Cengiz, "Osmanlı Devleti'nde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-ı Karsî'nin "Risale fi mâ hasale Mine's-suâl ve'l-Cevâb fi'l-İmtihân" Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Dâvûd-ı Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, 36. 32-47)

161 Hâmişler bu makalenin son kısmında yer alan tercümede dipnotlarda değil de metin içerisinde gösterilmiştir.

Ruûs imtihanları asla tahrîrî yapılamaz. Zira Arapça'nın inceliklerine nüfuzu temyiz edebilmek için şifahî imtihan uygundur. ... Sınav esnasında ilmî iktidar aranmaktadır. Bu ise imtihana girenin göğsünü gere gere cevap vermesi ile temyiz olunur. Yoksa yarısı kaçakçılıkla yarısı cerbeze-i tahrîr ile yazılan bir varaka hiçbir vakit iktidar-ı ilmi anlat[ajmaz.¹⁶²

Günümüzde de sözlü olarak yapılan imtihanlar kurallarına uygun olarak yapıldığında sınavı yapanla imtihana giren arasındaki iletişimi yazılı sınavlara oranla daha üst bir seviyede sağlaması, talebeyi tanımaya imkan vermesi, kişisel yetkinliği, bilgi, beceri ve muhakemeyi ölçmeye imkan sağlaması açısından diğer sınavlara tercih edilir görülmüştür.¹⁶³ 1952 Cambridge Sempozyumu Sınav Grubu "hukukçunun kendisinden beklenen hizmetleri söz ve yazı ile yerine getiren insan olduğunu, bu bakımdan hukuk öğrencisinin bilgi ve yeteneklerinin sözlü ve yazılı sınavlarla ispatının gerekli bulunduğu"nu gerekçe göstererek sözlü sınavları da tavsiye etmiştir.¹⁶⁴

Bununla birlikte öznel yargılara yer verme ihtimali, soruyu soranın kapsamlı sorular sormasına uygun olmaması, genelde az sayıda soru sorulması, buna bağlı olarak not dağılımı açısından geçerliliğinin düşük olması, sınava girenlerin sayısının fazla olması durumunda çok fazla zamana ve görevliye ihtiyaç duyması, sınava girenin demogoji yapmasına yol açabilmesi, kayırmacılığa elverişli olması, objektiflik ile bağdaşmaması gibi olumsuz yönlerinden de bahsedilmektedir.¹⁶⁵

Filibeli Halil Efendi'nin hazırladığı sorular günümüzde alışkın olduğumuz sınav şekillerinden oldukça farklıdır. İmtihan sözlü olarak icrâ edilecek olmakla birlikte yukarıda sözlü sınavlar için ifade edilen olumsuz sonuçlara yol açmayacak şekilde hazırlanmıştır. Sınav soruları arasında ucu açık sorular yer almamakta, soruların tek bir cevabı bulunmaktadır. Sorular bir önceki cevapla bağlantılı olduğu için talebe doğru cevabı bilebildiği ölçüde sınava devam edebilmektedir. Bunlara bağlı olarak imtihanın yapısı kayırmacılığa, öğrencinin demogoji yapmasına imkân vermemektedir. Diğer taraftan -muhtemelen giriş imtihanı olması ve daha önce zikredildiği üzere okulun nizamnâmesinde de bütün bu alanlardan soru sorulmasının planlanması sebebiyle- sorular sarf, nahiv, alan bilgisi, mantık, vaz', gibi ilimlerin tamamından hazırlanmış, böylece imtihanın kapsamı oldukça geniş tutulmuştur. Bu hususlarla birlikte soruların sınavı yapan mümeyyize neredeyse takdir yetkisi bırakmayacak ve bilgiyi ölçecek tarzda hazırlanmış olması da nazara alındığında Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin bu imtihanının nesnel bir sınav niteliği taşıdığına hükmedilebilir.

162 Ermenekli M. Saffet, "Ruus İmtihanı", 2139-2141.

163 Zeki Hafizoğulları, "Hukuk Öğretiminde Test Mümkün müdür? Ceza Hukukunda Bir Sınav Denemesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 39/1 (1987), 20.

164 Hikmet Sami Türk, "Sınavlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/1-2 (1969), 356.

165 Hafizoğulları, "Hukuk Öğretiminde Test Mümkün müdür? Ceza Hukukunda Bir Sınav Denemesi", 20.

Soruların muhtevası incelendiğinde kadı adaylarının alan bilgileri, doğrudan ya da dolaylı olarak sarf, nahiv, mantık, vad', usul gibi ilimlere dair birikimleri yanında soyut kuralları tatbik edebilme becerilerinin de ölçüldüğü görülmektedir. Zira hâkimin kanun metinlerini doğru bir şekilde uygulayabilmesi için kuvvetli bir alan bilgisi yanında yeterli ölçüde gramer ve mantık bilgisine de sahip olması, lafızların delaletlerini ve kapsamalarını tespit edebilmesi, hukukî önermeleri doğru bir şekilde anlayabilmesi şarttır. Hâkim aynı zamanda metni kanun koyucunun maksadına uygun olarak idrak melekesine, sağlam bir muhakemeye ve hukukî meseleyi tasavvur kudretine sahip olmalıdır. Hukukî müesseseleri ve kavramları tanımalı, doğru ve geçerli düşünme yöntemlerini bilmelidir. Hâkimin hükümleri sahih bir şekilde uygulayabilmesi, lafzî ve gâî yorum yapabilmesi, aykırı yorumlara gitmemesi için bütün bu özellikleri cemetmiş olması gerekir.

Bir diğer önemli husus hâkimin kuralları tatbik ederken sağlam gerekçelerle temellendirme ve bunu ifade edebilme becerisine sahip olması gerekir. Bu sınav tarzında her soru ile adeta bir önceki cevabın gerekçelendirilmesi istenmekte, böylece bilginin temelli olup olmadığı da tespit edilmektedir.

Bu imtihanla alakalı olarak somut meselelere dair soruların yoğun olmaması eleştiri konusu olabilir. Talimnâme ve nizamnâmelerin imtihanla ilgili maddelerinden, bu meselelerin bilhassa uygulamalı dersler için yapılan sınav ve değerlendirilmelerin konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Adalet İslâm dininin uygulanmasını istediği ana ilkelerden biridir. Osmanlı Devleti'nde bu ilke doğrultusunda sistemin temelini adalet olduğu kabul edilmiş, adaletin tecellisinin sağlanması devletin temel hedeflerinden biri olmuştur. Buna bağlı olarak adaletin uygulayıcısı konumunda bulunan kadılar daima çok önemli bir konumda bulunmuşlardır. Şer'î ve kısmen örfî kanunları tatbik etmekten sorumlu oldukları gibi, görev alanları idârî, mâlî, askerî sahaları da kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur. Bu bakımdan yüksek seviyede eğitim veren medreseler kurulmuş, kadıların iyi yetişmiş kimseler arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Medrese mezunlarının sayıları artınca mülâzemet sistemi ihdas edilmiş, kadıların göreve başlamadan önce yüksek dereceli ulemânın yanında tecrübe kazanması sağlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı'da gerek insan unsurunun eğilimlerine bağlı olarak gerek 16. yüzyıldan itibaren giderek daha fazla hissedilen olumsuz ekonomik ve sosyal şartların etkisiyle kazâ teşkilatında da aksaklıklar yaşanmıştır. Bu aksaklıkların giderilebilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerin en önemlilerinden biri kadılar ve kadı adayları için getirilen imtihan zorunluluğudur.

Kadı adaylarının usulüne uygun bir tahsil sürecinden geçip medreseden mezun olduktan sonra mülâzemetini tamamlaması, sonrasında kaydolduğu kazaskerlik tarafından göreve atanması esastır. Bununla birlikte ilk zamanlardan itibaren

vefat etmiş alimlerin mülâzımları yahut hariçten mülâzemet elde etmek isteyenler için imtihan uygulanmışken zamanla, bilhassa XVIII. yüzyılda kanunnâmelerde imtihansız mülâzemetlik verilmemesi emredilmiştir. Osmanlı'da mesleğe atanmış kadınlara da imtihan uygulanmıştır. Kanunnâmelerde mülâzemet ya da infisal süreleri eşit olduğunda yahut liyakat durumu tam olarak bilenemediğinde veya su-i istimal ihtimali bulunduğu kadıların imtihan yapılmasını âmir maddeler yer almıştır. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren imtihansız kazâ tevcih edilmesini yasaklayan kanunnâmeler de çıkarılmıştır. Müderrislikten kadılığa geçenlerin imtihanla alındıklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bu bakımdan özellikle Osmanlı Devleti kazâ teşkilatındaki uygulamaları göstermeleri açısından kadıların tayin, hareket, azil gibi durumları yanında imtihan kayıtlarını da ihtiva eden rûznameçeler önemli bir kaynaktır.

Osmanlı'da imtihanın gayesi temyiz olarak ifade edilmiştir. Yani adaylar içinde en liyakatlı olanın seçilmesi işlemidir. İmtihani uygulayan ise mümeyyizdir. Osmanlı'da kaynaklarda verilen bilgilerden genellikle dersin hocasının dışında ehliyetli bir ismin mümeyyiz olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. 1636 tarihli kanunnâmede mümeyyiz nasbıyla ilgili olarak, ilim, fazilet, diyânet ve istikamet ile bilinen, güvenilir kimselerin mümeyyiz olarak nasedilmesinin din ve devlet için mühim işlerden olduğunun ifade edilmesi mümeyyiz yaptığı faaliyete son derece önem verildiğini göstermektedir.

İmtihanların nasıl icrâ edildiğine dair kaynaklarda çok fazla malumat bulunmamasıyla birlikte, bazı bilgilere tesadüf edilmektedir. Kadıların imtihanı ya adayın belirli bir konu hakkında risale yazmasını sağlamak şeklinde icrâ edilmiştir ya da imtihan üst düzey medreselerde okutulan kitaplardan sözlü olarak yapılmıştır. 1838 tarihinde çıkarılan Tarîk-i İlmîyeye Dâir Cezâ Kanunâmesi, imtihanın icrâ şekli hakkında daha ayrıntılı bilgiler ihtiva etmekte, imtihanın fıkıh metinlerinden gösterilecek bir ibare ile fetvâ örnekleri sorulmak sureti ile yapılacağını bildirmektedir.

Tanzimat döneminde diğer müesseselerde olduğu gibi kazâ teşkilatında da köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde mevcut kadı ve naipler ile yeni adaylar için beş dereceli bir sistem getirilmiş, liyakatları bilinen ilk iki derecenin haricinde yer alanların imtihan neticesine göre belirleneceği karara bağlanmıştır. Bu imtihanları yapıp tayinleri gerçekleştirmek üzere Meşihat'ta Meclis-i İntihâbât-ı Hükâm ismiyle bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun teklifi ile ilk olarak 1855 senesinde Muallimhane-i Nüvvâb açılmıştır. İlerleyen süreçte ismi değişecek olan okulun müfredatı da giderek genişlemiştir. Bununla birlikte bu okullarda, müfredatta ve yapılan imtihanlarda *Dürerü'l-hükkâm fî Şerh-i Gureri'l-ahkâm* isimli eserin okutulduğu "*Dürer dersi*" en ağırlıklı ders olmuş ve bu durum Medresetü'l-kudât'ın kapanmasına kadar sürmüştür.

Dürerü'l-Hükkâm'dan hazırlanan imtihan soru ve cevaplarını muhteva risaleler incelendiğinde imtihanların günümüzdeki sınavlardan oldukça farklı bir teknik-

le yapıldığı anlaşılmaktadır. Eserde geçen bir cümleden hareketle hazırlanmaya başlanan sorulardan her biri, bir önceki soru ile bağlantılı olup onun cevabının gerektirdiği ve müştemil bulunduğu hususa dairdir. İmtihan bu şekilde tertip edilen zincirleme sorulardan oluşmakta, imtihanı yapan ile imtihana tâbi tutulan arasında mütekellim muhatap diyalogu içerisinde uygulanmaktadır. Sorular bir hukukçunun mesleğini icrâ ederken uygulamada esas aldığı hukuk metinlerini anlama ve yorumlamada ihtiyaç duyduğu alan hakimiyeti yanında gramer ve mantık bilgisini, muhâkeme gücünü ölçme gayesine matuf olarak hazırlanmıştır. Diğer taraftan soruların birbiriyle bağlantılı olması imtihana giren hukukçunun bilgisini temellendirebilme becerisini de ölçmektedir.

Soruların bir ibareden başlanmak suretiyle birbirleri ile bağlantılı olacak şekilde hazırlandığı sınav usulünün Osmanlı'da yaygın olduğu, günümüze intikal eden diğer ilimlere ya da ruûs imtihanlarına ait imtihan risalelerinden anlaşılmaktadır.

Günümüzde sözlü olarak yapılan sınavların, avantajları yanında çok fazla soru sormaya imkân tanımaması, öğrencinin demogoji yapmasına, imtihanı yapanların subjektif değerlendirmelerde bulunmalarına yol açabilmesi gibi dezavantajlarının bulunduğu bahsedilmektedir. Ancak bu teknikteki imtihan sorularının sayılan olumsuzluklara fırsat vermeyecek nitelikte olduğu görülmektedir.

Risâle-i İmtihâniye fi Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer¹⁶⁶ (Tercüme)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Hamd Dinin asıllarını vaz edip muhkem kılan, fer'lerini apaçık kitabı ile teyid eden Allah'adır. Salât yakînin yollarını düzgün bir şekilde ortaya koyan zâta ve onun âl ve ashâbına olsun.

Ve ba'd

Büyük âlim, zâhid, müttakî, Filibe şehrinde müderris ve hâfız Mustafa Efendi'nin oğlu Filibeli hoca olarak bilinen; aczini ve taksirini itiraf eden fakîr kul, Ahmed Halîl Fevzî der ki;

Dînî ve dünyevî riyâsete sahip ilmî ve amelî üstün özellikleri kendinde cem eden Şeyhülislâm Muhammed Refik mümtaz âlimlerle birlikte -Allah onları daima muvaffak kılsın- kazâ yoluna girmek isteyen talebeler arasından [ehil olanları] temyiz vazifesi ile beni görevlendirdiler. Bu vazife; Allah'ın kendisini azîm bir saltanat ve hilâfet-i kübrâ ile teyid ettiği, hayır ve cömertlikte üstünlüğünü artırdığı, misli görülmemiş bir ordu ile güçlü kıldığı; yüce sultan büyük hakan, Arap ve acem milletlerini hükmü altında bulunduran, insanlara adalet ve ihsanı, barış ve huzuru getiren, ilim ve kemal sancaklarını tekrar yükselten, fazl bahçelerini

¹⁶⁶ Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm'ın Fâsid Satış Bâb'ından Hazırlanan İmtihan Risalesi

yeniden islah eden, -ki böylece ilimler tekrar meyve vermiş, ilim bahçeleri çiçeklenerek güzelliğine kavuşmuştur- üstün hasletleri ve cömertlikleri sayılamaz, alemdeki sultanların melcei, büyük alimlerin iftihar kaynağı olan sultan oğlu sultan oğlu sultan sultan Abdülaziz Hân -Allah onun saltanatını ve mülkünü ebedî kılsın. Onun iyilik ve ihsanını bütün âleme yaysın.- tarafından verildi.

Bu soruları *Gurer* sahibinin *Gurer*'deki Fâsid satış bâbındaki kavli hakkında îrad ettik.

وَفَسَدٌ ... وَشِرَاءٌ مَا بَاعَ بِالْأَقْلَى قَبْلَ التَّعَدُّ (Bir şeyin birinci semenin ödenmesinden önce satılan bedelden daha az bedelle satın alınması fâsittir.

Meselenin sureti şudur: Akdin taraflarından biri, bir cariyeyi peşin yahut vadeli olarak 1000'e satın alıp kabzetti. Sonra bu cariyeyi, bedelin [kendisine] ödenmesinden önce, 500'e [kendisine satan] kişiye sattı. Bu durumda satış fasid olur.

Talebenin ibareyi okuyup mana vermesinden ve maksadı ve mazmunu hakkında konuşmasından sonra sorulara geçilir:

Soru: "الشراء" lafzı kelimenin nevilerinden hangisine girer?

Cevap: Masdar nev'indedir.

Sual: Bu kelime sahih,¹⁶⁷ mehmûz,¹⁶⁸ mu'tell¹⁶⁹ kısımlarından hangisine girer?

Cevap: Bu lâmu'l-fi'li (3. kök harfi) illet harfi olan bir fiildir. Nâkis-ı yâ'dir. Aslı "شراي"dir. "ي" harfi, zâid eliften sonra gelmesi sebebiyle hemzeye kalbolundu. "شراء" oldu.

Sual: Bu kelimenin buradaki manası nedir?

Cevap: "Bir şeyin alışveriş yolu ile alınması"dir. Türkçe ile "satın almak" manasındadır. Bir şeyi alışveriş yoluyla alıp ve ona malik olduğunda -ikinci bâbtan- شراه (Onu satın aldı.) - يشريه (Onu satın alıyor) - (med ile) شراء (kasr ile) شري - (satın almak) denilir.

Sual: "الشراء" zikredilen manada geldiği gibi "bey" manasına da gelebilir. "Bey"nin manası ise "şeyin kişinin mülkiyetinden çıkarılması"dir. Türkçe ile satmak manasındadır. Bu durumda "şirâ" kelimesi müşterek zıtlardandır. Durum böyle olunca bu kelimenin birinci manada kullanılmasına karine nedir?

167 Kökünde ا, و, ي harflerinden biri bulunmayan fiildir.

168 Kök harflerinden biri i (hemze) olan fiildir.

169 Kök harflerinden biri ya da ikisi ا, و, ي olan fiildir.

Cevap: “ O “شراء”nun muzâfu ileyhi olan “ما”nın sılasıdır¹⁷⁰ ki bu, insanın bir şeyi sattığı zaman ikinci defa satmaya muktedir olamaması cihetinden [olan] “الشراء”dır. (“satın alma” manasına gelen “şirâ”dır.) Zira şayet ikinci manaya hamlonursa sattığı şeyi tekrar satmış olması lazım gelir.

Sual: “الشراء” müteaddî¹⁷¹ midir, lâzım¹⁷² mıdır ve bunların manaları nedir?

Cevap: -[Talebe] lâzım ve müteaddînin manasını açıkladıktan sonra- o tek mef’ul¹⁷³ alan müteaddîdir.

Sual: Müteaddî masdar bazen fâiline (öznesine) bazen de mef’ûlüne izâfe edilebilir. Burada “الشراء” fâline mi yoksa mef’ûlüne mi izâfe edilmiştir?

Cevap: Mef’ûlüne izâfe edilmiştir.

Sual: Bunun için bir karinenin bulunması gerekir. Bu karine de kimi zaman lâfzî kimi zaman manevî olabilir. Burada hangi tür karîne vardır?

Cevap: Buradaki karine manevîdir ve şudur: [Kişinin] sattığı şeyi [tekrar] satmasının, satma işleminin sattığı şey üzerinde vuku bulmasının imkânsız olmasıdır. Bu şu şekilde bilinir: Muzâfun ileyh¹⁷⁴ (isim tamlamasında tamlayan) mübteda¹⁷⁵ kılınır ve masdardan ism-i fâil [manası] alınıp ona hamledilir. Haml sahih olmazsa istihâle (imkânsızlık) bilinmiş olur. Masdardan ism-i mef’ûl manası alınıp ona hamledilmesi durumunda sahih olursa onun o şekilde vukuunun sahih olduğu bilinir ve bu durumda da onun mef’ûlüne muzâf olduğu anlaşılır. Burada da bu şekildedir.

170 Cümle içerisinde çeşitli görevlerle bulunan ما burada ism-i mevsûldür. İsm-i mevsûl anlamı kendisinden sonra gelen cümle ile açıklanan mârifeye bir isimdir. İsm-i mevsûlün anlamını açıklamak üzere gelen cümle ise sıla cümlesi olarak isimlendirilir. İbn Hişâm Cemâleddin Abdulah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah, *Şerhu Katru’n-nedâ ve bellû’s-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: 1383), 100-112; İsm-i mevsûlün Türkçe’de tam karşılığı bulunmamakla birlikte kısmen sıfat fiil terimi ile ifade edilebilir. Geniş bilgi için bk. Gülten Melek Çelik, *Türkçe Arapça İsm-i Mevsûl, İzâfet, Sıfat, Hâl ve Bileşik Cümlelerin Karşısız Çözümlemesi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015, 15, 21-31.

171 Müteaddî fiil, fâil (özne) ile yetinmeyen, mef’ûlün bihe (nesne, düz tümleç) etki eden fiildir. Mef’ûlünü harf-i cersiz olarak doğrudan alır. İbn Akil Abdullah b. Abdîrahmân el-Akilî el-Hemedânî, *Şerhu İbn Akil Alâ Elfiyetü İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Darü’-t-ürâs, 1400/1980), 2/145-148; Selman Yeşil, “Arapça’da Lazım ve Müteaddî Filler ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, Cilt. 2, sayı. 3, s. 116.

172 Lâzım fiil fâil ile yetinip mef’ûlün bihe etki etmeyen fiildir. Mef’ûlünü ancak harf-i cerle alabilir. İbn Akil Abdullah b. Abdîrahmân el-Akilî el-Hemedânî, *Şerhu İbn Akil Alâ Elfiyetü İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Darü’-t-ürâs, 1400/1980), 2/149; Selman Yeşil, “Arapça’da Lazım ve Müteaddî Filler ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları”, 116.

173 Mef’ûl çeşitleri Arapça’da fiil cümlesinde, Türkçe’deki nesne ve tümleç çeşitlerine tekabül eden öğelerdir. Mef’ûlü bih Türkçe’deki nesne ve düz tümlece, mef’ûlü li-eclih sebep tümlecine, mef’ûlü fih zarf tümlecine, mef’ûlü me’ah beraberlik tümlecine, mef’ûlü mutlak kökteş tümlece karşılık gelmektedir. Burada kastedilen mef’ûl, mef’ûlü bihtir. Mef’ûlü bih fâilin yaptığı işten doğrudan etkilenen, fâilin eyleminin üzerinde gerçekleştiği şeye delalet eden unsur olarak tanımlanabilir. Geniş bilgi için bk. Ahmet Şen, “Arap Dilinde Mef’ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları”, *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (2020), 1138-1149.

174 İsim tamlamasında tamlayan unsurdur.

175 Mübteda isim cümlesinde kendisine hüküm isnâd edilen merfû isimdir. Geniş bilgi için İbn Hişâm, *Şerhu Katru’n-nedâ ve bellû’s-sadâ*, 116-126; Şehmus Ülker, *Arap Dilinde İsim Cümlesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), 8-9.

Sual: Bu masdarın fâili (öznesi) nerededir.

Cevap: Zikredilmeksizin hazfedilmiştir.

Sual: Fâilin nâibsiz (sözde özne olmaksızın) hazfolunması câiz değildir. Burada nasıl hazfedildi?

Cevap: Fâilin nâibsiz hazfedilmesi fiillerde câiz değildir. Masdarlarda ise câizdir. Burada الشراء masdardır.

Sual: Fiillerde câiz değilken masdarlarda nasıl câiz olur?

Cevap: Fiillerde câiz olmamasının sebebi vaz' esnasında [fiilin] belirli bir fâile yahut nâibü'l-fâile nisbet edilmesinin itibara alınmasıdır. Nitekim bunu Siyalkûtî, Lâri'nin *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*'ye yazdığı [hâşiye] için kaleme aldığı hâşiyesinde açık bir şekilde ifade etmiştir.¹⁷⁶ Eğer ikisinden (fâil ve nâibü'l-fâil) birisi zikredilmeydi manaları anlaşılmazdı ki bu durumda da fiilin zikredilmesi abes olurdu. Bu sebepten fiillerin manaları anlaşılır olma hususunda müstakil değildir. (Fâile ya da nâibü'l-fâile ihtiyaç duyar) Masdarlarda câiz olması ise, vaz'ları esnasında onlara (fâile yahut nâibu'l-fâile) nisbete itibar edilmemesi sebebiyledir. Bu bakımdan onların manalarının anlaşılması faillerinin ya da diğer tâbillerinin zikredilmesine bağlı değildir. Anlaşılır olma hususunda müstakildirler. Fâilleri yahut nâibu'l-fâilleri zikredilmese de manaları anlaşılır. Ve böyle bir durumda zikredilmeleri abes ve hükümsüz olmaz.

Sual: Masdarlar "vücuda gelecekleri bir mahalle muhtaç hades olmaları" sebebiyle onları yapacak failleri gerektirmezler mi?

Cevap: Evet gerektirirler. Ancak vaz'en değil de aklen gerektirirler. Aynı şekilde masdarlar iltizam yoluyla delalet ettikleri bir fâil gerektirirler. Ancak manalarının anlaşılması için bunların zikrine ihtiyaç duyulmaz.

Sual: [Bu durumda] hazfedilmiş fâil kimden ibarettir.

Cevap: O bu [ikinci] satma işlemi müşteri olan ilk satıcıdan ibarettir. (Yani önceden sattığı şeyi bedeli almadan satın alan kimsedir.)

Sual: Niçin hazfolundu? Zira hazif zikredilmemiş (mensî) olsa de *-zira zikredilmeyen kelime yahut ibare için makamın uygunluğundan ibaret olan karineye ihtiyaç duymaz; bununla birlikte-* onun tercihini gerektiren bir sebebe ihtiyaç duyar.

Cevap: Bu fâilin ta'mîmi içindir. Yani tanımda geçen "fâil" in bu cinsin tüm fertlerine şâmil olduğunu beyan içindir. Yani ister ilk satıcı hakikaten yahut tenzilen ya da hükmen; yani bizzat kendisi yahut vekili veya kölesi ya da mükâtebi satın alsın eşittir. (Hâmiş 5) Zira bunların satın almaları bizzat ilk olarak satan kişinin

176 Siyâlkâtî'nin bu hâşiyesi, Molla Câmî'nin İbnü'l-Hâcib'e ait el-Kâfiye'ye yazdığı şerh Abdülgafûr-i Lâri tarafından kaleme alınan hâşiyeye dair bir hâşiyedir. Abdülhakim b. Şemsiddin Muhammed es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkâtî 'alâ Hâşiye Abdilgafûr 'ale'l-Câmî'* (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1308/1891), 25.

satın alması menzilesindedir. Bu hüküm imameyne göredir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre de hükmü genelleştirmek içindir. Ancak satıcı hükmünde kabul edilenler, -usulü ve fûruu, kölesi, mükâtebi gibi- satıcının lehine şehâdetleri kabul edilemeyen kimselerdir. Zira bunların satın alması da İmam Ebû Hanîfe'ye göre, satıcının satın alması menzilesindedir. Ancak vekilin ödeme yapılmasından önce [belirlenen ücretten] daha az bir ücretle satın alması câizdir. Ancak ona ziyade yapılması durumu güzel değildir.

Hâmiş 5: Kölenin ve mükâtebin satın almalarının câiz olduğu¹⁷⁷ konusunda ittifak bulunmaktadır. Zeylâi bu konuda şöyle dedi: "Zira kölenin kazancı sahibine aittir."¹⁷⁸ Mükâtebinin kazancında onun (efendisinin) de mülkiyet hakkı vardır. Bu bakımdan onun tasarrufu sahibinin tasarrufu gibidir. (Reddül-muhtar'dan)¹⁷⁹

Hâmiş 6: "Bunların satın almaları .." kavli Muhtâr'da şöyle denildi: Burada "bunların satın alması"ndan kastedilen ödemeden önce kendileri için daha az bir bedel karşılığında satın almalarıdır. İlk olarak satan kişinin vekili olarak satın almaları durumunda, yabancı bile olsalar işlem fâsid olur.¹⁸⁰

Hâmiş 7: ("Bizzat ilk olarak satan kişinin satın alması menzilesindedir.") Bizzat satan kişi menzilesinde olmaları malın menfaatinin onların aralarındaki bağlantısı sebebiyledir. (Zeylâi)¹⁸¹

Sual: "Satın alma" bazen müşterinin bizzat kendisi bazen de başkası lehine olur. Bunu niçin mutlak olarak ifade etti, satın alanın kendi lehine mi yoksa başkası lehine mi olduğunu niçin ifade etmedi?

Cevap: Bu, (satın alma işlemi bizzat işlemi yapanın) kendi lehine olsun yahut başkası lehine olsun her iki duruma da ta'mîmi ve şümulü sebebiyledir. Zira iki durum da fâsiddir.

Hâmiş 8: "Ta'mîm ve şümul kavli Mecmau'l-enhur'dan alınmıştır."¹⁸²

Sual: Satılıp da [tekrardan] satın alınan şey ne olabilir?

Cevap: Ticaret malı olsun ya da olmasın "mal"dan ibarettir.

177 Bu ifade risalede 5. hâmişte "... fasid olduğu üzerinde ittifak vardır." şeklinde belirtilmiştir. Filibeli Halil Fevzi, *Risale-i İmtihâniye fi Bâb-i Bey'ül-fâsid mine'd-Dürer, (Hadâiku'l-ımtihân içinde)*, (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tirnovalı, 1736), 32; Ancak *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr'da* "... câiz olduğu hususunda ittifak vardır." ifadesi bulunmaktadır. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz Âbidin ed-Dîmeşki, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbi el-Halebi ve Evlâdihî, 1386/1977), 5/ 74.

178 Ebû Muhammed Fahrudîn Osman b. Ali b. Mihcen el-Bârî ez-Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik* (Şelebî'nin hâşiyesi ile birlikte), (Kahire: Bulak- el-Matbaatü'l-kübra'l-emiriyye, 1313), 4/ 54.

179 İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr*, 5/ 74. 5. Hâmişin son kısmında bu notun *Reddül-muhtâr'dan* alındığı kaydı bulunmaktadır. Ancak *Reddül-muhtâr'da* kişinin kölesinin ve mükâtebinin satın almasının caiz olduğu hususunda ittifak bulunduğu bildirilmişken, hâmişin ilk kısmında "Kölenin ve mükâtebin satın alması fesadadır." ifadesi geçmektedir.

180 Bu hâmişte yer alan "ödemeden önce" kısmı *Reddül-muhtâr'da* bulunmamaktadır. *Reddül-muhtâr'daki* "kendileri için daha az fiata" kaydı da bu hâmişe alınmamıştır. İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr*, 5/74.

181 Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/54.

182 Şeyhzâde, *Mecmau'l-enhur fi Şerh-i Mülteka'l-ebhur*, (Beyrût-Lübân: Dâru İhyâit-türâsî'l-arabi, [t.s.]), 2/ 60-61.

Sual: "عاب امر" ifadesindeki üçüncü şahıs zamiriyle kim kastedilmektedir?

Cevap: Zikri mana itibariyle geçmiş olan ilk satıcı kastedilmiştir.

Sual: Zikrin mana itibarıyla geçmesi iki şekilde olur. Birincisinde zamirle kasdedilen, daha önce geçen lafızdan anlaşılır. "اغْدُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى" ("Adaletli olun. Bu takvâya daha uygundur." Mâide 8) kavli-i ilahisinde olduğu gibi. Yani geçen "اغْدُوا" lafzından anlaşılacak adalet, takvâya en yakın olandır. İkincisinde ise sözün siyâkından anlaşılır. "وَلَا يَبْوِيهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ" ("Ana babasından herbirinin altında bir hissesi vardır." Nisâ 11) kavli-i ilahisinde olduğu gibi. Zira "وَلَا يَبْوِيهِ" deki zamir siyaktan anlaşılacak mûrise râcidir. Zira miras önce zikredildiğinde orada mûrisin olduğuna delalet eder. Peki burada manen zikredilmiş olması birinci şekildeki gibi midir yoksa ikinci şekildeki gibi mi?

Cevap: İkincidendir. Zira "الشراء" önce zikredildiğinde burada bir satıcının olduğuna da iltizâmî delalet ile delalet eder.

Sual: "الشراء" kendisinden satın alınan birinin olmasını gerektirir. Şöyle denilir: "Onu filandan satın aldım." Bu bakımdan bu fiil "من" harf-i cerri ile müteaddi olur. Satın alınan ve من harf-i cerri burada nerededir?

Cevap: O hazfedilmiştir ve ilk satın alan kişidir.

Sual: Niçin hazfolundu?

Cevap: İhtisar ve ta'mim içindir. Yani kendisinden satın alınan kişi ister satıcının bizzat kendisi olsun ister vârisi, aynı hükme tabidir. Zira onun vârisi onun menzilesinde ve hükmündedir. Bu bakımdan "satış konusu"nu ödeme yapılmadan önce daha az miktara vârisinden de satın alsa satış fâsîd olur.

Sual: Bu durumda [hazfedilmiş olan] "Birinci müşteriden" kavlinin fâidesi nedir? Zira karine ile hazfolunan zikrolunmuş gibidir.

س حَامِيْش

[Fetâvâ-yı Hindiyeye'de şöyle denilmiştir:] "Bir kimsenin yahut onun lehine şehadeti sahih olmayan yakınının, daha önce sattığı şeyi [onun için] ödeme yapmadan önce daha az bir miktara, müşteriden yahut onun vârisinden satın alması caiz değildir. Müşterinin hibede bulunduğu yahut lehinde vasiyette bulunduğu kimseden satın alması ise bu hükmü almaz. Burada satış konusu mal eksilmemiş, iki bedel de cins itibari ile birleşmiştir. Dinarlar da dirhemlerin cinsidir. (Yani meselelerde aynı hükmü alırlar) Şu'f'ada da bu hükmü alırlar. Kâfi'de¹⁸³ de bu şekilde geçmektedir."¹⁸⁴

183 Şemsül'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993), 13/125.

184 Nizameddin el-Burhânîpûri el-Belhî ve diğeri, *el-Fetâvâ'l-Âlemgîriyye el-ma'rûfe bi'l-Fetâve'l-Hindiyeye* (Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310), 3/132.

Cevap: Birinci müşteriden ihtiraz içindir. (Yani birinci müşteriden farklı olduğunu ifade içindir.) Ya da birinci müşterinin hibede bulunduğu yahut lehinde vasiyette bulunduğu kimseden ihtiraz içindir. Zira satış konusu malı onların birinden satın alsa satış işlemi fâsid olmaz ve bu husus üzerinde âlimler ittifak etmişlerdir.

Sual: “الشراء”yı niçin “ما باع” (sattığı şey) ile kayıtladı?

Cevap: Satış konusu malın eksilmesi yahut bir kusur sebebiyle değişmesi durumunda bu hükmü almayacağını beyan için kayıtladı. Zira [satılıp da sonradan] eksilen yahut bir ayıp sebebiyle değişikliğe uğrayan malın [bu malın satılmış olduğu] müşteriden, ödeme yapılmasından önce daha az bir bedelle [tekrardan] satın alınması sahihtir. Zira eksilen yahut değişikliğe uğrayan mal satmış olduğu mal değildir.

Sual: “الأقل” kavlindeki “البايع”، “الشراء”ya mı, yoksa “باع” ya mı müteallıktır?

Cevap: Kelamın sevki karinesi ile “الشراء”ya müteallıktır. Zira sattığı şeyi ödeme yapılmadan daha az fiyatla satın alma işlemi fâsiddir. Ancak “ما باع”nın delalet ettiği satış ise ittifakla sahihtir. Dolayısıyla “البايع” ona taalluk etmez.

Sual: “الأقل” ism-i tafdüldür.¹⁸⁵ İsm-i tafdüil kullanıldığında mufaddal ve mufaddal aleyhin bulunması gerekir. Burada mufaddal ve mufaddal aleyh nedir?

Cevap: Mufaddal aleyh birinci bedeldir.

Sual: Birinci bedelin kastedildiğine delalet eden unsur nedir?

Cevap: “الأقل” kelimesindeki “ال” dır.

Sual: “ال” bu manaya nasıl delalet etmektedir?

Cevap: İsm-i tafdülin başına gelen “elif-lâm” ahd-i haricî¹⁸⁶ içindir ve başına geldiği ismin zikrinin hükmen daha önde olduğunu ifade için kullanılmıştır. Zira onunla “belirli bir şey”e delalet edilmektedir. Bu “belirli şey”i kendisinden önce lafzen yahut hükmen zikredilen “mufaddal aleyh” belirlemektedir. Bu şu ifadede olduğu gibidir. Bana “Kim Zeyd’den daha faziletlidir?” diye sorulduğunda “Amr, daha faziletlidir. (الأفضل)” derim. Bu durumda “الأفضل” kelimesinin başındaki “elif-lâm” sadece ahd-i hâricî için kullanılmıştır. Konumuzdaki ilk bedel (semen) de “ما

185 İsm-i tafdüil Arapça’da, vasıfları aynı olan şeyleri mukayese ederek birinin diğerine üstünlüğünü belirten isimdir. Bunlardan üstün olana mufaddal, diğerine mufaddal aleyh denilir.

186 Harf-i ta’rîf (= ال takısı) isimlerin başına geldiğinde çeşitli anlamlar ifade eder. ال takısı ilkesel olarak ahd ifade etmek için kullanılır. Yani başına geldiği isme belirlilik manası katar. Ahd de kendi içinde zikrî, zihni ve hâricî olmak üzere üç kısma ayrılır. Harf-i ta’rîf daha önce kelimada zikredilmemiş olmakla birlikte muhatabın da bildiği varlıklara delalet eden isimlerin başına geldiği zaman ahd-i hâricî manasını ifade eder. Harf-i ta’rîf, ahd dışında cins ve istiğrak manaları için de kullanılır. Geniş bilgi için bk. İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullâh b. Yusuf el-Ensârî, *Muğni’l-lebib an kütübi’l-e’ârib*, thk. ve şerh. Abdülâtilaf Muhammed el-Hatîb (Kuveyt: el-Meclisü’l-vatani kî’sekâfe ve’l-fünûn ve’l-âdâb, 1421/2000), 1/318; Yakup Kara, Şükrân Fazlıoğlu, “Umum-Husûs Bağlamında Harf-i Ta’rîfin Anlam Yelpazesi, *Şarkiyat Mecmuası* 37 (2020), 131, 133.

باع" kavlinin delaleti ile iltizam ve kinaye yoluyla önceden bilinir olmuştur. Onun bilinmesi ile "الاقبل" de bilinir olmuştur. Böylece "elif-lâm", önüne geldiği ismin mefhumundan muayyen bir kısma; yani birinci bedele göre "daha az" olmakla muttasıf bir varlığa işaret etmektedir.

Sual: "بالاقبل" kavlinin işlevi nedir?

Cevap: O [önceden] satılan malın, ödeme yapılmasından önce eşit ya da daha fazla bir bedelle satın alınması durumunun bu hükmün dışında kaldığını açıklamaktadır. Zira satılan malın, ödeme yapılmasından önce eşit ya da daha fazla bir bedelle satın alınması fâsid değil, sahihtir.

Sual: İsm-i tafdil burada kendi bâbı üzere mi bâkîdir, yoksa fiilin aslının manası üzerine mi hamlolunur?

Cevap: Nahvî tecrid tarikiyle (kelimenin lafzî âmillerden soyutlanarak ele alınması yoluyla) fiilin aslının manası üzerine hamledilir. Zira [satan taraf] şeyet sattığı şeyi, bedelin kendisine ödenmesinden önce *-velev ki bir dirhem bile-* biraz noksan fiyatla dahi satın alsa, tıpkı onu bedelin kendisine tesliminden önce çok noksan fiyata satın aldığı durumda olduğu gibi, işlem yine fâsid olur.

Sual: "الاقبل" mevsuf (nitelenen) gerektiren bir sıfattır. Peki burada onun mevsufu nedir?

Cevap: Onun mevsufu ikinci semendir.

Sual: Bu semen nedir, o arazdan -"ع" ve "د"nin harekesi fethadır- mı yahut teslimden mi ibarettir ya da her ikisine de şamil bir manaya mı gelmektedir?

Hâmiş (ص) ("ayn"ın ve "râ"nın fethi ile)

Fetâvâ-yı Hindiyîye'de şöyle ifade edildi: Burada satan kişinin kendisinin de onun lehine şهادeti sahih olmayan kimselerin de bizzat ya da vekili vasıtasıyla sattığı şeyi, ödeme yapılmadan önce, satılan şey eksilmeden ve iki semenin cinsi de bir iken, daha az bir bedel karşılığında satın almaları caiz değildir. Burada dinarlar dirhemlerin cinsidir. Şüfa'da da böyledir. Kâfi'de¹⁸⁷ de aynı şekilde geçmektedir.¹⁸⁸

Hâmiş

Araz, kıyemî maldır. Reddül-Muhtâr'dan.¹⁸⁹

Cevap: O burada "nakdden" (yani bedelin ödenmesinden) ibarettir. Zira şeyet [ilkten malı satan sattığı malı] bedelin kendisine tesliminden önce kıymeti daha az olan bir arazla [tekrar] satın alsa sahih olur.

187 Serahsî, *el-Mebsût*, 13/125.

188 Burhânpûrî, *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye*, 3/ 132.

189 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 5/60.

Sual: “الأقل”in (“daha az olan”) azlığı bazen miktar bazen vasıf cihetinden olur. Burada hangisi kastedilmiştir?

Cevap: Burada her iki ciheti kapsayacak umumi bir mana kastedilmiştir. İkinci semenin azlığı ister miktar açısından olsun ister vasıf açısından birdir. [Müellif Molla Hüsrev] bu sebepten miktar yahut vasıf kaydı koymadı.

Sual: Miktar açısından “daha az olan” musannifin şerhindeki tasvirinden anlaşılmalıdır. Ancak vasıf açısından ilk semenden “daha az olan” nasıl olur?

Cevap: [Kişinin] bir sene vade ile 1000 e satıp sonra semenin kendisine tesliminden önce sattığı şeyi iki sene vade ile satın almasıdır. Bu da aynı şekilde fâsiddir.

Sual: “قبل النقد” kavlindeki “النقد” (semenin teslimi/bedelin ödenmesi) burada masdar mıdır yoksa cins isim midir? Zira o kimi zaman masdar kimi zaman cins ismi olabilir.

Cevap: Burada masdardır. Manası bedelin peşin verilmesidir. Kişi peşin olarak ödeme yaptığında şu şekilde ifade edilir: “نقدته الثمن نقداً” “Bedeli ona ödedi. [تَصَرَّ” gibi 1. bâptandır.]

Sual: Cins isim olan “النقد”in manası nedir?

Cevap: Dirhem ve dinarlardan olan; az olmayan şeydir. Aynı şekilde şöyle de denilebilir: “Neşie”nin (vadeli) mukabili olan “menkûd” manasında peşin olarak verilen [bedele] denilir.

Sual: “النقد” kelimesindeki “elif-lâm” ın manası nedir?

Cevap: O ahd-i hâricî içindir. Yani birinci semenin ödenmesidir. Zira o “ما باع” (satılan şey) kavlinde kinâî olarak önceden zikredilmiş olmaktadır. [Kelamdan] anlaşılın kavlin bizzat [kelamda] bulunması gerekmez. Bu bakımdan çelişki söz konusu olmaz. “Elif-lâm” maddesinin [hazfolunan] muzâfun ileyhten ivaz olmasını tecviz edenlerin görüşüne göre ise o muzâfun ileyhten ivazdır. Yani “نقد الثمن الأول” (Birinci semenin (bedelin) ödenmesi) demektir. Hazfe karine ise semeni gerektirmesi cihetinden “النقد” lafzıdır. Zira semen onun ikinci mef’ûlüdür. Onu tayin eden, tayinine delalet etmesi cihetinden “elif-lâm”dır. Bunun için ona ivaz olmuştur.

Hâmiş: (ع) Reddü'l-Muhtâr'da şöyle dedi:

Gunye'de şöyle geçmektedir: [Satan kişi] Semeninin yarısını alsa sonra [sattığı şeyin] yarısını semeninin yarısının bedelinden daha düşük bir bedele karşılığında satın alsa bu caiz olmaz.

Velhasıl semenin tamamının teslim alınması ikinci satış işlemi ile ikinci satın alma işleminin sıhhati için şarttır. Zira [semenin] tümü yahut bir kısmı teslim alınmadan yapılan satın alma işlemi fâsiddir. Vev ki bir dirhem kalsa dahi hüküm budur.

Buradan elif-lâm maddesinin fâidesinin (manasının) ahd-i hâricî için ya da hazfedilen bir muzâfun ileyhe ivaz olarak getirildiği açık olur. Zira [semenin] bir kısmı semenin kendisi değildir.

Sual: Şayet [kişi] bir şeyi 10'a satıp semeni kabzetmezse ve sonra fiatı düşürürse ve semeni teslim almadan önce de 5 [dınara] satın alırsa bu işlem caiz olur mu olmaz mı?

Cevap: Zeyla'î "Câiz değildir." demiştir. Zira fiyatta değişiklik yapmak gâsıbın ve diğerlerinin hakkında olduğu gibi, ahkam hakkında muteber değildir. Bu durumda satış konusu olan şey mülkiyetinden çıktığı gibi tekrar mülkiyetine döner. Zira ribh açıktır.¹⁹⁰

Sual: Bu, metinde nereden anlaşılmaktadır?

Cevap: "الشراء" kelimesinin mutlak olarak ifade edilip öncesinde ve sonrasında "fiatın indirilmesi" ile kayıtlanmamasından anlaşılmaktadır. Böylece ıtlakın fâide ve işlevi anlaşılmaktadır.¹⁹¹

Sual: "قبل النقد" (ödeme yapılmasından önce) cümlede "الشراء"a mı yoksa "يباع"a mı müteallıktır?

Cevap: "الشراء" müteallıktır. Buna karine ise kelamın onun durumunu beyan için sevk edilmiş olmasıdır.

Sual: "الشراء" ın onunla ("ödemeden önce" ifadesi ile) kayıtlanmasının faide ve işlevi nedir?

Cevap: Ödeme yapıldıktan sonra satılan şeyin satın alınması durumu cümlenin hükmünün haricinde bırakılmıştır. Zira o fâsid değildir bilakis ittifakla sahihtir.

Sual: "و" (vâv) önüne geldiği ifadeyi hangi şeye atfediyor? Yani "وشرء ما يباع الخ" ifadesinin başına gelen "vâv" hangi kelimeye bağlıyor?

Cevap: Daha önce geçen "بيع عرض" kavline atfetmektedir. Yani şerhde de işaret bulunduğu üzere "Satılan şeyin satın alınması fâsiddir." demektir.

Sual: Fesad nedir?

Cevap: Fiilin hâricî vasıflarının değil de şart ve rükünlerinin kendisinden hedeflenen maksuda ulaştırmayı gerektirecek şekilde olmasıdır.

Sual: -Rükün ve şartlarını kapsayan üç yere dair sorudan sonra, "و" - burada bu üç şeyden hangisinde cem etmektedir?

¹⁹⁰ Zeyla'î, *Tebyinü'l-hakâik*, 4/55.

¹⁹¹ "Sual: Şayet [kişi] bir şeyi 10'a satıp semeni kabzetmezse ve sonra fiatı düşürürse ve semeni teslim almadan önce de 5 [dınara] satın alırsa bu işlem caiz olur mu olmaz mı? ... Böylece ıtlakın fâidesi anlaşılmaktadır." kısmı metin içinde değil de zeyilde bulunmaktadır.

Cevap: Sıfatta yani “fesâd”da (bozukluk hükmünde) cem etmektedir. Bu “ضرب زيد وعمرو” (Zeyd ve Amr dövdü.) örneğindeki gibidir.

Sual: [Bu durumda] “الشراء”nın ve “الفساد”ın iki araz olmaları sebebiyle arazın arazla kıyâmı (varlık kazanıp varlığını sürdürmesi) lazım gelir. Bu ise câiz değildir.

Cevap: Filozoflar nezdinde [arazın arazla] “kıyâm”[ı] vasfedenin mevsufa has olmasıdır/has kılınmasıdır.¹⁹² Bu bakımdan “الشراء الفاسد” (fâsîd satın alma) ifadesinde, iki arazdan birinin mevsuf diğerinin sıfat olması câizdir. Bu, “الحركة السريعة” (serî hareket) ifadesindeki gibidir. Mütekellimlere göre ise izah şu şekildedir: [Arazın arazla] kıyâmı tehayyüde tebaiyyet (yani arazın bir başka arazda yer tutması) manasında olduğu için [arazın arazla kıyâmı] câiz değildir. Bununla birlikte “الشراء” ve “الفساد” hâriçte mevcut mümkün sıfatlar değildir. Bilakis her ikisi de itibârî emirlerdendir. (Hâriçte varlığı olmayan, kabule dayanan şeylerdendir. Küllîler olarak da isimlendirilirler. Bazen faraziler de denilir.) Bu sebepten “القيام”ın zikredilen manada araza mahsus olması sebebiyle [الشراء] ve [الفساد] arasında arazın arazla kıyâmı gerçekleşmez.

Hâmiş “ق” tehayyüde tebaiyyet ...

Bu, [kelamcılara göre] arazın bir başka arazla kaim olmasının manasıdır. “Cevherin binefsihî/nefsi ile kıyâmı” ise onun bizzat bir mekânda bulunmasıdır.

Sual: “شراء ما باع” “فسد”nin fâilidir. Bu durumda aralarında nasıl [arazın arazla] “kıyâm”[ı] söz konusu olmaz? Zirâ fâil fiilin kendisi ile kaim olduğu şeydir. (Fiil fâil ile vücuda gelir).

Cevap: “Her failin” “fiilin, kendisi ile kaim olduğu şey” olduğunu kabul etmiyoruz. Fâilde muteber olan, fiilin onunla kaim olması cihetinden [fiilin] onun önüne geçmesi iken bu nasıl olabilir?

Fiil ma’lûm olsun ya da ma’lûm manasında olsun, kıyâm “زيد أبيض” (Zeyd beyazdır.) örneğinde olduğu gibi bulunabilir de yahut “امتنع شريك الباري” (Bârî’nin ortağı mümtendir.) örneğinde olduğu gibi bulunmayabilir de. Nitekim *Fevâid-i Ziyâiyye*’de bu şekilde geçmektedir.¹⁹³

Yahut da şöyle deriz. “قيام” (Kıyâm) bazen sübut, irtibat ve ittisâf (vasıflanma) manalarına da gelebilir. İster “Zeyd beyazdır.” örneğinde olduğu gibi onun taraflarından ikisi de yahut da “Zeyd amâdır.” örneğinde olduğu gibi taraflarından biri hâriçte mevcut olsun ya da taraflardan ikisi de “Bârî’nin şeriki mümtendir.” örneğindeki gibi hâriçte var olmasınlar, birdir. Ve yine bu sübut hâriçte yahut nefsu’l-

¹⁹² وهو أنا لا نسلم أن معنى القيام ما ذكر بل هو الاختصاص التام
كتاب : كتاب المواقف 2 (Islâmicbook.ws)

¹⁹³ Nureddin Abdurrahmân el-Câmi, *el-Fevâidü’z-Ziyâiyye el-meşhûr bi-Mollâ Câmi*, haz. İlyas Kaplan (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015), 127-133.

emirde ya da zihinde olsun aynıdır. Sübut manasındaki “kıyâm”, “tehayyüdde te-baiyyet” manasında olan kıyâmdan daha geneldir ki Abdülhakim b. Şemsüddîn es-Siyâlkûtî'nin işaret ettiğine göre fâilde muteber olan da daha umumi olan kıyâmdır. Burada “kıyâm” müçtehidin ve mukallidlerinin zihnindedir.¹⁹⁴

Sual: Bu durumda da bir arazın iki mahalde birden bulunuyor olması lazım gelir. Bu ise câiz değildir.

Cevap: “Fesâd”ın araz olduğu kabulüne göre, [burada] tür olarak bir arazın iki mahalde var olması söz konusudur. Bu câizdir. Mümteni olan yani şahsî olarak bir arazın iki mahalde bulunması, [burada] lazım değildir.

Sual: “فسد شراء ما باع بالأقل قبل النقد” kaziyyelerden (hüküm bildiren cümlelerden) midir, değil midir? Şayet kaziyyelerden ise iki tarafı itibarıyla onun hangi nev'indedir?

Cevap: -Kaziyyeyi ve nevelerini, beyan ettikten sonra- bu hamli kaziyyelerden-dir.¹⁹⁵

Sual: “Hamliyye”, mevzuu itibarıyla dört kısımdır. Bu kaziyye bunlardan hangi kısımdandır?

Cevap: -Taksimi ve kısımları beyan ettikten sonra- o mahsûrat-ı erbaadan¹⁹⁶ mucibe-i külliye-dir.

Sual: Edatı olmamasına rağmen sen onun mucibe-i külliyye olduğunu nasıl anladsın?

194 Siyâlkâtî'nin bu hâşiyesi, Molla Câmî'nin İbnü'l-Hâcib'e ait el-Kâfiye'ye yazdığı şerh Abdülgafûr-i Lâri tarafından kaleme alınan hâşiyeye dair bir hâşiyedir. Abdülhakim b. Şemsiddin Muhammed es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkâtî 'alâ Hâşiyet Abdülgafûr 'ale'l-Câmî'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1891), 138-140.

195 “Kaziyye-i hamliyye”nin mevzuu itibarıyla kısımları: Kaziyye-i hamliyye-i şahsiyye: Mevzuu muayyen şahıs olan kaziyyedir. “Sen öğrencisin.” örneğinde olduğu gibi. Kaziyye-i hamliyye-i mühmele: Mevzuu küllî olan kaziyyedir. Burada hüküm mevzuun fertleri içindir. Ancak kaziyyede hakkında hüküm verilen fertlerin kemmiyeti belirli değildir. Kaziyyenin şümülüne giren tüm fertler için değil de bazı fertler için hüküm verilmektedir. “Şüphesiz ki insan hüsrandır.” misalinde olduğu gibi. Kaziyye-i hamliyye-i mahsûra: Mevzuu küllî olup, hakkında hüküm verilen fertlerin kemiyetinin belirli olduğu kaziyyedir. Bu kaziyye de ikiye ayrılır. Tüm fertler hakkında hüküm verilmesi durumunda küllîdir. “Tüm insanlar ölümlüdür.” misalinde olduğu gibi. Bazı fertler hakkında hüküm verildiği zaman cüz'iyedir. İnsanların bir kısmı mü'mindir.” kaziyyesinde olduğu gibi. Kaziyye-i hamliyye-i tabiyye: Hüküm mevzuun fertleri üzerinde de değil de bilakis mefhumun kendisi hakkında olduğu kaziyyelerdir. “İnsan nevidir.” misalinde olduğu gibi. Sâlibe-i Külliyye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin tamamından selbeden; yani sabit olmadığına dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. Sâlibe-i Cüz'iyeye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin tamamından selbeden; yani sabit olmadığına dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. Ladikli Mehmed Çelebi, *Zübdetü'l-beyân*, haz. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), 80; Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbulî, *İsâgüci Tercümesi*, haz. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), 165.

196 Mahsûrat-ı erba'ın neveleri: 1. Mücibe-i Külliyye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin tamamı için sabit olduğuna dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. “Her insan nâttıktır.” misalinde olduğu gibi. Mücibe-i Cüz'iyeye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin bir kısmı için sabit olduğuna dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. “Kuşların bazıları beyazdır.” kaziyyesinde olduğu gibidir. Sâlibe-i Külliyye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin tamamından selbeden; yani sabit olmadığına dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. Sâlibe-i Cüz'iyeye: Mahmûlün, mevzuun fertlerinin tamamından selbeden; yani sabit olmadığına dair hüküm ihtiva eden kaziyyedir. Ladikli Mehmed Çelebi, *Zübdetü'l-beyân*, 80; Mustafa Râşid, *İsâgüci Tercümesi*, 165.

Cevap: Onun fıkıh ilminin meselelerinden olması cihetinden anladım. Onun edatının bulunmadığını da kabul etmiyoruz. Mesele olması karinesi ile "الشراء" kelimesinin "ما باع"ya izafesi istiğrak için (lafzın şümulüne giren tüm fertlerini ifade ediyorken) nasıl olmasın.

Sual: Mes'elenin mevzuu neler olabilir. O burada [bunlardan] hangisidir?

Cevap: Onun dört şey olması; fennin mevzuunun ya aynı ya nev'î ya zâtî arazi ya da nev'î arazi olması meşhurdur. Burada ise mevzu, bu ilmin (fıkıhın) mevzuunun -ki bu ilmin mevzuu mükellefin fiilidir.- bir nev'idir ki meselemizin mevzuu olan "satın alma işlemi" de ondan bir nevidir.

Sual: İlimlerde mes'ele için delil getirilir, peki bu meselenin delili nedir?

Cevap: Daha önce fesâdın, fiile, rükünlerine ve şartlarına aykırı hâricî vasıf cihetinden arız olacağı hususu geçmişti. Bu vasıf ise satın alma işleminin ribâyaya benzer olmasıdır. Bunun sebebi semenin ödeme yükümlülüğü altına girmemesidir. [Aslında ilk satış işlemini gerçekleştirenin] re'sümali olan satış konusu mal, onun mülkiyetinden çıktığı gibi [satın alma işleminden sonra] onun mülkiyetine döndüğünde, mesela [ilk bedelin yarısına satın almışsa] yarısında satış işlemi gerçekleşmiş olur. Bedelin diğer yarısı kendi üzerinde borç olarak kalır ki işte bu karşılığı olmayan bir fazlalıktır. Bu bakımdan ribâyaya benzemektedir. Şüphe ve ribayla karışık bir durum ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan musannifin de şerhte işaret ettiği üzere [ikinci satış işlemi] fâsîd olur. Hz. Âişe-i Sıddıka'nın -Allah ondan râzı olsun.- [Zeyd b. Erkam'dan] 800 dirheme [bir köle] satın aldıktan sonra 600'e satan kadına "Satın aldığın şey ne kadar da kötüdür. Zeyd b. Erkam'a bildiriniz. Şayet tevbe etmezse Allah onun haccını ve Rasûlullâh ile olan cihadını iptal eder." kavli de buna delildir.¹⁹⁷ *Mecmau'l-Enhur*'da da bu şekilde geçmektedir.¹⁹⁸

Sual: Bu zikrettiğin delil vasıf itibarı ile daha az olan değil de ancak miktar itibarıyla daha az olanla yapılan ödeme için delil olabilmektedir.

Cevap: *Bedâ'i*'de, *Büyû'* kitabında rükünün şartları bahsinden az önce şöyle dedi: [Bir malı] önce peşin olarak 1000 dirheme satsa sonra vadeli olarak 1000 dirheme satın alsa, bu satın alma işlemi fâsiddir. Zira mâna itibarıyla sattığı şeyi sattığından daha az bir miktar karşılığında satın almaktadır. Zira peşin alışveriş vadeli alışverişten daha hayırlıdır. Şayet vadeli olarak 1000'e satsa sonra bu vakitten daha uzak bir zamana ertelenmiş olarak vadeli satın alsa, bu da ifade ettiğimiz husus sebebiyle aynı şekilde fâsiddir.¹⁹⁹ *Fetâvâ-yı Hindiyîye*'de şöyle bildirilmiştir: "Şayet

197 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003), 5/539.

خَلَّتْ امْرَأَتِي عَلَى عَائِشَةَ وَأَمْرٌ وَلِدَ زَيْدٍ: إِبْنِي بَعْتُ مِنْ زَيْدٍ عَتِدًا بِمَنْعَانِيَّةٍ نَسَبِيَّةٍ وَالشَّرِيَّةُ مِنْهُ بِسَمَاعِلَةٍ نَعْدًا فَكَانَتْ عَائِشَةُ: عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، قَالَ "أَلْبَيْغِي زَيْدًا أَنْ قَدْ أَبْطَلْتَ جِهَادَكَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا أَنْ تَتُوبَ، بِنَسَمَا شَرِيَّةٍ، وَيُنَسَّ مَا اشْتَرَيْتَ": رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا

198 Şeyhzâde, *Mecmau'l-Enhur fi Şerh-i Mülteka'l-ebhur*, 2/61.

199 Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedâiu's-sânâ'i fi tertibiş-şerâ'i* (Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986), 5/200.

bir sene vade ile 1000 dirheme satsa, sonra iki sene vade ile 1000 dirheme satın alsa câiz olmaz. Ancak velev ki bedele 2 dirhem ya da daha fazla olan bir ziyade ile satın alsa câiz olur. İkinci bedeldeki bu fazlalık sürenin uzamasıyla [ortaya çıkabilecek] muhtemel eksilmenin mukabilidir. Böylece eksiklik ortadan kalkar. *Muhî'te*²⁰⁰ de bu şekilde geçmektedir." *Kudûrî*'de bu konu ile alakalı olarak şu ifade edilmiştir: "Metâin peşin paraya satılıp sonra aynı bedelle bir vadeye kadar zaman dilimi için satın alınması câiz değildir. Zira bu satılan malın satıldığı fiattan daha azına satın alınması manasındadır. Zira vadenin mali değerinde bir eksilmeye yol açması muhtemeldir. Zira vadeye bağlanmış bedel peşin bedelden daha eksiktir." *Muhî't-i Burhânî*'de satılan metâin bedelden daha az fiata satın alınmasında başka bir nevi hakkında "Aynı şekilde ribâyâ benzerlik vardır. Bu bakımdan işlem fâsid oldu." ibaresi yer almaktadır.²⁰¹

Bununla sözümüz hitama erdi. Bu risaleyi tamamlama[yı nasib etmesi] sebebiyle Allah'a hamd olsun. Yarattılmışların seyyidine salât, yüce âl ve ashâb-ı kirâmına selâm olsun.

Rebîu's-sâni 1284 (Ağustos 1867)

---

200 Ebu'l-Me'âli Burhânuddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilaziz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 6/388

201 Burhânürri, *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye el-ma'rûfe bi'l-Fetâve'l-Hindiyye*, 3/133; Ebu'l-Me'âli Burhânuddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilaziz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 6/388.

Kaynakça

- Ahışhalı, Recep. "Ruus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih*. 6 Cilt. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.
- Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*. 1. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı YKY, 1999.
- Akgündüz, Ahmet. "Dürerü'l-hükkâm". *Türkiye Diyânet Vakfı Ansiklopedisi*. 10/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Akiba, Jun. "A New School for Qadis: Education of the Shraia Judges in the Late Ottoman Empire". *Turcica* 35 (Strasbourg 2003), 125-163.
- Akiba, Jun. "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükkâm". *Osmanlı Araştırmaları*, 29 (2007), 9-40.
- Alan, Ercan. *Kazasker Rûznameçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Arı, Ferit. *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kadı ve Müderrislerin İstihdâmı*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Arslan, Emine. "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetvâ Mecmuaları". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 5 (Bahar 2008). 131-153.
- Aslan, Ali. *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efend'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Atar, Fahrettin. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Aycibin, Zeynep. *Kâtip Çelebi, Fezleke, Tahlil ve Metin*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi". *Belleten* 78/283 (Aralık 2014), 955-982.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kazaskerliği Ruznâmeçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. yüzyıl)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Câmi, Nureddin Abdurrahmân. *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye el-meşhûr bi-Mollâ Câmi'*. haz. İlyas Kaplan. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015.
- Cengiz, Cihan. *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cengiz, Ercan. "Osmanlı Devleti'nde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-i Karsî'nin "Risale fi mâ hasale Mine's-suâl ve'l-Cevâb fi'l-İmtihân" Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, 32-47.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kanunnâme'si". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25 (1981), 139-161.

- Çelik, Gülten Melek. *Türkçe Arapça İsm-i Mevsûl, İzâfet, Sıfat, Hâl ve Bileşik Cümlelerin Karşıtsal Çözümlemesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çelikleş, Hasan Sabri. *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 75.
- Düstur, I. Tertîb* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289), 321.
- Düstur, II. Tertîb* (Dersâdet: Matbaa-i Âmire, 1331-1332/1329-1330), 6/146.
- Çiçek, Hikmet. *Vekâyi'nüvis Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metine ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Riyâd: Dâru's-selâm l'in-neşr ve't-tevzî. Riyâd, 4. Basım, 1429/2008.
- Ençakar, Orhan. "Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 223-277.
- Ermekli M. Saffet. "Ruuş İmtihani". *Beyânülhak* 5/117 (20 Haziran 1327(3 Temmuz 1911), 2139-2141.
- Ertaş, Kasım. *Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin Nasihatü's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Erünsal, İsmail. "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Rûznameçeleri". *İslâm Medeniyeti Dergisi* 4/39 (1980), 19-32.
- Evsen, Esra. *Osmanlı İlimiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Filibeli Halil Fevzi. *Risale-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey'î'l-fâsid mine'd-Dürer (Hadâiku'l-ımtihân içinde)*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tirnovalı, 1736, 30-36.
- Gerber, Haim. "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf, 17. Yüzyıl Mahkeme Kayıtları". çev. Mehmet Akman. *Hukuk Araştırmaları* 8,1-3 (1994), 265-291.
- Hafizoğulları, Zeki. "Hukuk Öğretiminde Test Mümkün müdür? Ceza Hukukunda Bir Sınav Denemesi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 39/1 (1987), 17-58.
- Hasekioğlu, Ferda Esengün. *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-kudât*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz ed-Dimeşki. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1386/1977.
- İbn Akîl, Abdullah b. Abdîrrahmân el-Akîlî el-Hemedânî. *Şerhu İbn Akîl Alâ Elfıyetü İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Kahire: Darü't-türâs, 1400/1980.
- İbn Hişâm, Cemâleddin Abdulah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah. *Şerhu Katru'n-nedâ ve bellü's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: 1383.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullah b. Yusuf el-Ensârî. *Muğni'l-lebib an kütübi'l-e'ârib*. thk. ve şerh. Abdülatif Muhammed el-Hatîb. Kuveyt: el-Meclisü'l-vatani kî'sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1421/2000.

- İbn Hişâm, Cemâleddin Abdulah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah. *Şerhu Katru'n-nedâ ve bellû's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: 1383.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebî'i. *Sünen-i Mâce*. Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşr ve't-tevzî. Riyâd, 4. Basım, 1429/2008.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- İpşirli, Mehmet. "İlmiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/141-145. Ankara: TDV Yayınları, 2000).
- İpşirli, Mehmet. "Mülâzemet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)". *Bellekten* 61/232 (Aralık 1997), 597-700.
- İzzî Süleyman Efendi. *İzzî Tarihi*. haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Kafadar, Cemal. "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi". *Osmalı Geriledi mi?* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Kara, Yakup-Şükran Fazlıoğlu. "Umum-Husûs Bağlamında Harf-i Ta'rîfin Anlam Yelpazesi. *Şarkiyat Mecmuası* 37, (2020), 127-139.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizâm-ı Cedit 1789-1807*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. (2. Basım)
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sânâ'î fi tertibi's-şerâ'î*, 5. Cilt. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Kılıçbay, Mehmet Alii "Braudel, Fernand". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/333-335. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kırmancı, Yunus. *Şeyhülİslâm Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Denizli Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Koçî Bey Risalesi. haz. Zuhuri Danişman. MEB Yayınları, [ts.].
- Kuran, İbrahim. "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı". *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Yaz 2017), 31-40.
- Kuru, Levent. *Kazasker Rûznameçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ladikli Mehmed Çelebi. *Zübdetü'l-beyân*. haz. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015, 45-88.
- Merginânî, Ebu'l-Me'âlî Burhânuddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî. *el-Muhitü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî. 9 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2004.
- Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbûlî, *İsâgüci Tercümesi*, haz. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015, 160-167.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali İbn Sinân. *Sünenü'n-Nesâî*. Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşr ve't-tevzî. Riyâd, 4. Basım, 1429/2008.
- Nev'îzâde Atâyî. *Hadâiku'l-Hakâik fi tekmiyet'iş-Şekâik*. haz. Suat Donuk. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- Nizameddin el-Burhânpûri el-Belhî ve diğerleri. *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye el-ma'rûfe bi'l-Fetâve'l-Hindiyye*. 3. Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310.
- Ortaylı, İlber. *Kadı*. İstanbul: Kronik, 2016. (2. basım)
- Ortaylı, İlber. "Kadı" (Osmanlı Devleti'nde Kadı). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/69-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Tahsin. "Seyyid Murtaza Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1946.
- Ruûs-i Hümayun Risâlesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.
- Sadrüşşehîd, Hüsâmuddîn Ömer b. Abdilazîz b. Mârre. *Şerhu edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân. 4 Cilt. Bağdâd: Matbaatü'l-irşâd, 1397.
- Sarkaya, Yaşar. "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 23-29.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993.
- Sezer, Hamiyet. *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddin Muhammed es-. *Hâşiyetü's-Siyâlkâtî 'alâ Hâşiyetü Abdilgafûr 'ale'l-Câmi'*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1891.
- Şen, Ahmet. "Arap Dilinde Me'ûller ve Türkçe Cümledeki Karşılıkları". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (2020), 1138-1149.
- Şeyhzâde, Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân. *Mecmau'l-enhur fî Şerh-i Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabi, [t.s.].
- Taylesanizâde Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789*. haz. Feridun Emecan. İstanbul, 2003.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sûre İbn Mûsâ. *Câmiu't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşr ve't-tevzî. Riyâd, 4. Basım, 1429/2008.
- Toprak, Seydi Vakkas. *Nuri Tarihi (Metin - İnceleme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2011.
- Türk, Hikmet Sami. "Sınavlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/1-2 (1969), 349-364.
- Usluer, Sümeyyenur Köçek. *1020 Tarihli 009 Numaralı Rumeli-Rûzname 28 Numaralı Defteri Çevirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Ülker, Şehmus. *Arap Dilinde İsim Cümlesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012.
- Vak'a Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*. yay. M. Münir Aktepe. 15 Cilt. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984.

- Vekî', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1366/1947.
- Yaşar Yücel Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Ankara 1994, Kitâb-ı Müstetâb, 4, 23-24; Hırzû'l-mülûk, 196-197.
- Yeşil, Selman. "Arapça'da Lazım ve Müteaddi Filler ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2012), 115-124.
- Yurdakul, İlhami. "Mekteb-i Nüvvâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/240-241. Ankara: TDV Yayınevi, 2019.
- Yurdakul, Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876).
- Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*. Ankara: 1994.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osman b. Ali b. Mihcen el-Bârîî, *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik* (Şelebî'nin hâşiyesi ile birlikte). 6 Cilt. Kahire: Bulak-el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1313.